

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
KASBIY TA‘LIM AGENTLIGI HUZURIDAGI**

KASBIY TA‘LIMNI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

**KASBIY TA‘LIM TASHKILOTI AMALIYOTCHI PSIXOLOGI
HUQUQINI BERISH BO‘YICHA KASBIY QAYTA TAYYORLASH
KURSINING**

**“SHAXS PSIXOLOGIYASI”
moduli bo‘yicha**

O‘QUV-USLUBIY MAJMUASI

Ta‘lim turi:	Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish
Tinglovchilar toifasi	Nomutaxassis oliy ma‘lumotli shaxslar

Toshkent-2025

Mazkur o'quv-uslubiy majmua Kasbiy ta'lim tashkilotlari amaliyotchi psixologi huquqini berish bo'yicha kasbiy qayta tayyorlash kursi na'munaviy o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

M.Dadaxodjayeva

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti,
"Ta'limda boshqaruv" kafedrası dotsenti,
p.f.n.,

Taqrizchilar:

G.B.Shoumarov

Profi universiteti rektori, professor

A.Avliyakulov

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti,
"Ta'limda boshqaruv" kafedrası
professori, p.f.n.,

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti Ilmiy-pedagogik kengashida ma'qullangan. 2025-yil 29-dekabrdağı 12-sonli bayonnoma.

MUNDARIJA

I.	KIRISH		
II.	ISHCHI O‘QUV REJA		
III.	ISHCHI O‘QUV DASTUR		
IV.	MODULNI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN INTERFAOL TA‘LIM METODLARI		
V.	MA‘RUZA MATN VA O‘QUV MATERIALLAR		
VI.	TEST SAVOLLARI		
VII.	ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI		
VIII.	TAQDIMOT MATERIALLARI		
IX	ATAMALAR IZOHLI LUG‘ATI		

I. KIRISH

Kasbiy ta'lim tizimini takomillashtirish zamonaviy mehnat bozori ehtiyojlariga mos, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning ustuvor omili hisoblanadi. Ta'lim samaradorligini oshirish esa o'quv jarayonini tizimli rejalashtirish, natijaga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilan chambarchas bog'liq. Darslarni tahlil qilish pedagogik faoliyatning refleksiv mexanizmlarini faollashtirib, o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayon orqali ta'lim mazmuni, metod va vositalarning samaradorligi aniqlanib, ularni optimallashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Pedagoglar faoliyatini tahliliy asosda rivojlantirish innovatsion yondashuvlarni qo'llash va didaktik qarorlar sifatini oshirishni ta'minlaydi. Shu bois dars tahliliga asoslangan kasbiy rivojlanish modeli kasbiy ta'lim tizimini barqaror va uzluksiz takomillashtirishning muhim metodologik asosi sifatida qaraladi.

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida stress va uni keltirib chiqaruvchi psixofiziologik, emotsional, kognitiv omillarni aniqlashtirish, kasbiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan xodimlar orasida kasbiy stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan kasbiy deformatsiya namoyon bo'lishini kamaytirish, xodimning psixosotsial salomatligini yomonlashuvi, raqobatbardoshlik sifatlarining susayishi, xodimlarning kasbiy stressga barqarorligini shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga psixoprofilaktik, psixokorreksion ta'sir usullarining samaradorligini oshirish, pedagog shaxsida kasbiy stress vujudga kelishining psixologik xususiyatlarini aniqlashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Umuman inson jamiyatda o'zi aloxida faoliyat ko'rsatishi juda qiyin, u xamisha xayotning barcha bosqichlarida o'ziga mos guruxlar tarkibiga kiradi va qaysi soxada ishlashdan ka'tiy nazar ular bilan birgalikda faoliyat ko'rsatadi. Bu daslab oila, bog'cha, maxalla, maktab, O'quv yurtlari, ishxonasi va xakozalardir. Ana shu guruhlarining ta'sirlaridan kelib chiqqan xolda uning sifatleri va xususiyatlari shakllanadi. Guruh-ma'lum ijtimoiy maqsadleri asosida tuplangan, mulokat e'xtiyojleri qondiriladigan insonlar uyushmasidir.

Ushbu o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasining 2024 yil 5-noyabrda "Aholiga psixologik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi O'RQ-989-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-158 sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-190-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 23 oktabrda

“Kasbiy ta’lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-316-sonli Qarori, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustda “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3907-son Qaroriva Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda “Professional ta’lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 106-sonli, 2023 yil 7 dekabrda “Professional ta’lim muassasalariga yil davomida o’quvchilarni dual ta’lim shaklida o’qishga qabul qilish tizimi joriy etilishi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o’zgartirish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida”gi 647-sonli Qarorlari hamda Kasbiy ta’lim tashkilotlari amaliyotchi psixologi huquqini berish bo’yicha kasbiy qayta tayyorlash kursining namunaviy o’quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Har qanday ta’lim tizimida rejalashtirish va tashkil etish jarayonlari o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Rejalashtirish ta’lim jarayonining asosiy maqsadlari va vazifalarini belgilashga qaratilgan bo‘lsa, uni tashkil etish ana shu maqsad va vazifalarni amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi. Zero, yaxshi rejalashtirilgan ta’lim jarayoni o‘z vaqtida va samarali tashkil etilgan holda bajarilsa, jamiyatda yangi avlodning salohiyati yanada yuqori darajaga ko‘tariladi.

Shuningdek, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish jarayonida barcha ishtirokchilar – o‘qituvchilar, talabalar va ota-onalar o‘rtasida samarali hamkorlik o‘rnatish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonning har bir bosqichida muvofiqlikni ta’minlash ta’limning sifati va samaradorligini oshiradi.

O‘quv-uslubiy majmua Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti Ilmiy pedagogik kengashining 2025 yil “29”-dekabrdagi 12-sonli yig‘ilishida ma’qullangan.

II. ISHCHI O'QUV REJA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
HUZURIDAGI KASBIY TA'LIM AGENTLIGI
KASBIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

Ta'lim tashkilotlari Amaliyotchi psixologi huquqini berish bo'yicha kasbiy qayta tayyorlash kursining O'QUV REJASI

Ta'lim shakli: ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan
Saotlar miqdori: 1008 soat
Tinglovchilar talfasi: Amaliyotchi psixologi

№	O'quv hujjatlari, fanlar va faoliyat turiflarining saotlari	Tinglovchilarning o'quv yuklamasi (soatlarda)						Soatlarning oylar va haftalar kesimidagi taqsimoti							
		Umumiy yuklamaning hajmi		Anjliariya mashg'ulatlari (soatlarda)				Oylar							
				Jami	Ma'nsab	Amaliy mashg'ulot	Laboratoriya	Haftalar soni							
		Saat	%					1	2	3	4	5	6	7	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	I muntazibiy fanlar	432	8	432	192	240	8	132	120	120	48	6	6	6	6
1.1	Psixologiya fanlari	36		36	18	18		36							
1.2	Umumiy psixologiya	72		72	36	36		36							
1.3	Yosh davlatlar psixologiyasi	36		36	12	24		18	18						
1.4	Pedagogik psixologiya	48		48	24	24		24	24						
1.5	Shaxs psixologiyasi	36		36	18	18		18	18						
1.6	Ushbu psixologiya	60		60	24	36		24	36						
1.7	Differentsial psixologiya	30		30	12	18			30						
1.8	Rivojlanish psixologiyasi	24		24	12	12			24						
1.9	Androgogika	42		42	18	24			24	18					
1.10	Psixologik etikasi va huquqiy asoslar	30		30	12	18			6	24					
1.11	Tafsilat fan	18		18	6	12				6	6				6
2.	Ilmiyotik fanlar	504	8	348	108	180	72	12	24	24	96	128	144	48	48
2.1	Kasbiy ta'limning psixologik asoslari	18		18	6	12				18					
2.2	Psixodagognika	72		72	12	36	24		24	48					
2.3	Psixologik metodologiya	18		18	6	6	6		18						
2.4	Psixologik maslahat va kuzatuv	42		42	18	18	6		12	30					
2.5	Psixokorreksiya asoslari	72		72	12	36	24			12	36				6
2.6	Psixometriya	24		24	12	12								24	
2.7	Psixologik jarayon asoslari	48		48	12	24	12								48
2.8	Xulq oq'riban bo'lar psixologiyasi	24		24	12	12					24				
2.9	Korektsion psixologiya	42		42	18	24								42	
2.10	Amaliyot (mashg'ulot)	144		8				12	24	24	24	24	24	24	12
	Jami	936		792	420	180	16	144	144	144	144	144	144	144	72
3.	Yakuniy amaliyotlar	72													72
3.1	Kurs ishi	24													24
3.2	Chiqish testi	6													6
3.3	Ilmiy maslahat ishi	42													42
	Jami	1008		792	420	180	16	144	144	144	144	144	144	144	

Eslatma:

- O'quv rejadagi o'quv fanlari bo'yicha sinov (test, yozma yoki ijodiy ish, og'raki so'rov) va bitiruv ishi himoyasi
- Qayta tayyorlash kursida tinglovchilar belgilangan modullar bo'yicha 56 foizdan yuqori ball to'plasa, modulli o'zlashtirgan hisoblanadi. Tinglovchilar belgilangan ta'lim olish natijalariga erisha olmagan taqdirda, modulli o'zlashtirmagan hisoblanadi.
- Malaka oshirish kunlarining o'quv jarayoni aralash shaklida amalga oshiriladi.

O'quv reja Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti ilmiy-pedagogik kengashida ma'qullangan
 20__yil __-__dagi __-sonli bayonoma

KELISHILDI

Institut direktorining malaka oshirish va qayta tayyorlash bo'yicha o'rinbosari

Ishlab chiqdi:

Kasbiy ta'lim boshqaruvi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish fakulteti dekani

"Ta'limda boshqaruvi" kafedrasi mudiri

"Ta'limda boshqaruvi" kafedrasi dotsenti

X.Temirov

H.Begimqulov

D.Rasmatullayeva

N.Rasulova

III. ISHCHI O'QUV DASTURI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
KASBIY TALIM AGENTLIGI HUZURIDAGI
KASBIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

QASDIQLAYMAN»

kasbiy ta'limni rivojlantirish
instituti direktori

[Signature]
S. M. Karimov

2026 yil

“TA'LIMDA BOSHQARUV”

kafedrasi

SHAXS PSIXOLOGIIYASI

fani bo'yicha

ISHCHI O'QUV DASTURI

Ta'lim turi:	Kadrlarni malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash
Tinglovchilar toifasi	Nomutaxassis oliy ma'lumotli shaxslar

TOSHKENT

Mazkur namunaviy o‘quv dasturi Nomutaxassis oliy ma’lumotli shaxslar bo‘yicha kasbiy qayta tayyorlash kursi namunaviy o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

M.Dadaxodjayeva

Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti,
“Ta’limda boshqaruv” kafedrası dotsenti,
p.f.n.,

Taqrizchilar:

G.B.Shoumarov

Profi universiteti rektori, professor

A.Avliyakulov

Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti,
“Ta’limda boshqaruv” kafedrası professori,
p.f.n.,

Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti Ilmiy-pedagogik kengashida ma’qullangan.
202__yil ____-sonli bayonnoma.

I. TUSHUNTIRISH XATI

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida stress va uni keltirib chiqaruvchi psixofiziologik, emotsional, kognitiv omillarni aniqlashtirish, kasbiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan xodimlar orasida kasbiy stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan kasbiy deformatsiya namoyon bo'lishini kamaytirish, xodimning psixosotsial salomatligini yomonlashuvi, raqobatbardoshlik sifatlarining susayishi, xodimlarning kasbiy stressga barqarorligini shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga psixoprofilaktik, psixokorreksion ta'sir usullarining samaradorligini oshirish, pedagog shaxsida kasbiy stress vujudga kelishining psixologik xususiyatlarini aniqlashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Umuman inson jamiyatda o'zi alohida faoliyat ko'rsatishi juda qiyin, u hamisha hayotning barcha bosqichlarida o'ziga mos guruxlar tarkibiga kiradi va qaysi soxada ishlashdan ka'tiy nazar ular bilan birgalikda faoliyat ko'rsatadi. Bu daslab oila, bog'cha, maxalla, maktab, O'quv yurtlari, ishxonasi va xakozalardir. Ana shu guruhlarining ta'sirlaridan kelib chiqqan xolda uning sifatlari va xususiyatlari shakllanadi. Guruh-ma'lum ijtimoiy maqsadlari asosida tuplangan, muloqot ehtiyojlari qondiriladigan insonlar uyushmasidir.

Ushbu o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23 sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasining 2024 yil 5-noyabrda "Aholiga psixologik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi O'RQ-989-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-158 sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-190-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 23 oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-316-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustda "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-son Qaroriva Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda "Professional ta'lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 106-sonli, 2023 yil 7 dekabrda "Professional ta'lim muassasalariga yil davomida o'quvchilarni dual ta'lim shaklida o'qishga qabul qilish tizimi joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 647-sonli

Qarorlari hamda Nomutaxassis oliy ma'lumotli shaxslar bo'yicha kasbiy qayta tayyorlash kursining namunaviy o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Xulosa qilib aytganda mazkur o'quv fanni o'qitilishi tinglovchilarning faoliyatlarini samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ishchi o'quv dasturida ta'lim tizimida faoliyat yurituvchi amaliy psixologlarning ish tajribalarida shaxs rivojlanishiga oid mashg'ulotlar va ijtimoiy psixologik treninglardan foydalangan holda shaxs rivojlanishi va ijtimoiy muhitga moslashishida salbiy ta'sir ko'rsatuvchi muammolarni bartaraf etishga ko'maklashishda psixologik usullardan samarali foydalanish hamda ta'lim jarayonlarida qo'llay olish bilan belgilanadi.

Ushbu o'quv fani o'quv yuklamasi 36 soat bo'lib, shundan:

Jami auditoriya o'quv yuklamasi	- 36 soat
Jumladan: Nazariy mashg'ulotlar	- 18 soat
Amaliy mashg'ulotlar	- 18 soat

II. FANNING NOMI VA MAQSADI

2.1. Fan nomi: Shaxs psixologiyasi.

2.2. Fan maqsad: Shaxs psixologiyasi nazariyasi asoslari, shaxsning shakllanishi va rivojlanishi, shaxsda motivatsiya va hamkorlikni taminlash omillari jamoada shakllanishi va faoliyatiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar, shaxsiy ehtiyoj va motivlarning kelib chiqish sabablari, qobiliyat va ularni rivojlantirish usullari, shaxs ijtimoiylashuv jarayoni va o'z-o'zini anglash masalalari.

2.3. Kutilayotgan natijalar: Tinglovchilar fanni o'zlashtirish jarayonida qo'yidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar:

Bilim	Ko'nikma va malaka
Shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va namoyon bo'lishining psixologik qonuniyatlari. Shaxs tushunchasi, mazmuni, tuzilishi, shaxsning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar Shaxs ijtimoiylashuv jarayoni va o'z-o'zini anglash masalalari	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va namoyon bo'lishining psixologik qonuniyatlari. ✓ Shaxs tushunchasi, mazmuni, tuzilishi, shaxsning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ✓ Shaxs ijtimoiylashuv jarayoni va o'z-o'zini anglash masalalari

2.4. Fan birligi bo'yicha soatlar taqsimoti:

№	Mavzular	Auditoriyadagi o'quv yuklamasi		
		Jami	Jumladan:	
			Nazariy	Amaliy
1.	Shaxs tushunchasi va shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va namoyon bo'lishining psixologik qonuniyatlari.	4	4	
2.	Shaxs tushunchasi tuzilishi, shaxsning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar	6	2	4
3	Shaxs ijtimoiylashuv jarayoni va o'z-o'zini anglash masalalari, shaxsning qobiliyat va ehtiyojlari, motivlari	6	4	2
4	Shaxsning ehtiyojlari, motivlari, qadriyatlari, yo'nalganligi, xarakteri, qobiliyatlari va individual uslubi.	4		4
5	Turli shaxs nazariyalari, jumladan psixoanalitik, gumanistik, kognitiv va faoliyat yondashuvlari asosida shaxs rivojlanishining mexanizmlari.	4	4	
6	Shaxs yo'nalganligi va motivatsion-qadriyatli tizimini transformatsiya qilishda psixologning o'rni	4	2	2
7	Shaxs temperamentini aniqlash va shaxs rivojlanishida temperament omilining ta'siri	4	2	2
8	O'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishi hamda ular bilan ta'lim tashkilotida psixologik xizmatni tashkil etish.	4		4
Jami:		36	18	18

III. FAN BIRLIGINING MAZMUNI

3.1. Nazariy mashg'ulotlar mazmuni

1-mavzu: Shaxs tushunchasi va shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va namoyon bo'lishining psixologik qonuniyatlari. Shaxs shakllanishining biosotsial determinatsiyasi, psixik rivojlanishning geteroxronlik qonuniyati, shaxsiy namoyon bo'lishning invariantlik xususiyati, sensitiv davrlarning pedagogik korrelyatsiyasi, ichki pozitsiyaning shaxsiy determinanti, psixofiziologik differentsiyaning individual qonuniyati, shaxs kompensator mexanizmlarining dinamikasi, ijtimoiy vaziyatning shaxsiy rivojlanishi, faoliyat subyektining individual ontogenezi, integrativ shaxs xususiyatlarining strukturasi, yo'naltirilganlikning motivatsion-

qadriyatli komponenti, psixik transformatsiyalarning dialektik qonuniyati, kreativ potentsialning namoyon bo'lishi, shaxs sotsiogenezing pedagogik qonuniyatlari.

3-mavzu: Shaxs ijtimoiylashuv jarayoni va o'z-o'zini anglash masalalari, shaxsning qobiliyat va ehtiyojlari. Ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish, o'z-o'zini anglashning kognitiv komponenti, intellektual salohiyatning dinamik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvning psixologik determinatsiyasi, ehtiyojlar iyerarxiyasining motivatsion transformatsiyasi, individual qobiliyatlarning prognozli diagnostikasi, subyektiv o'z-o'zini baholash korreksiyasi, ijtimoiylashuv jarayonining institutsional mexanizmlari, shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi, ma'naviy ehtiyojlarning barqaror ustuvorligi.

5-mavzu: Turli shaxs nazariyalari, jumladan psixoanalitik, gumanistik, kognitiv va faoliyat yondashuvlari asosida shaxs rivojlanishining mexanizmlari. Idning himoya mexanizmlari, kongruentlikka intilish ehtiyoji, kognitiv dissonansni muvozanatlash, yetakchi faoliyatning almashinishi, ichki refleksiv monitoring jarayoni, ijtimoiy tajribani interiorizatsiyalash, psixoanaliz bosqichlar fiksatsiyasi, shaxsiy o'z-o'zini aktuallashtirish, kreativ qobiliyatlarni namoyon etish, o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlari, ijtimoiy muhitning shaxsga ta'siri, professional qobiliyatlarni shakllantirish strategiyasi.

6-mavzu: Shaxs yo'nalganligi va motivatsion-qadriyatli tizimini transformatsiya qilishda psixologning o'rni. Motivatsion qadriyatli tizim transformatsiyasi, shaxs strategik yo'nalganlik ierarxiyasi, eksiztensial vakuum va inqiroz, kognitiv dissonans regulyativ mexanizmi, intrapersonall motivlar to'qnashuvi diagnostikasi, ma'no hosil qiluvchi ehtiyojlar, shaxsiy avtonomiya va integratsiya, psixologik fasilitatsiya va korreksiya, yashirin konseptual modellashtirish algoritmi, lokus nazorati korrelyatsiyasi mezoni.

7-mavzu: Shaxs temperamentini aniqlash va shaxs rivojlanishida temperament omilining ta'siri. Oliy nerv faoliyati tipi, asab jarayonlari muvozanati darajasi, faoliyatning individual uslubi shakllanishi, neyrodinamik xususiyatlar kompensatsiya mexanizmi, shaxs psixologik xavotirlanish ko'rsatkichi, bosh miya po'stlog'i qo'zg'aluvchanligi, kognitiv moslashuvchanlik va rigidlik, shaxsning emotsional reaktivlik bo'sag'asi, individual tipologik xususiyatlar integratsiyasi, psixofiziologik neyrodinamik barqarorlik mezoni.

3.2. Amaliy mashg'ulot mazmuni

2-mavzu: Shaxs tushunchasi tuzilishi, shaxsning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.

Topshiriq 2.1 - Case-study tahlili: Siz maktab psixologisiz. 9-sinf o'quvchisi Jasur haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan: u tengdoshlari bilan muloqotda qiyinchilik sezadi, o'zini "hech kim" deb hisoblaydi, lekin matematika

olimpiadasida doim 1-o'rinni egallaydi, kichik bolalarga ixtiyoriy ravishda yordam beradi va kuchli adolat tuyg'usiga ega.

Vazifa: Jasurning shaxsini K.Platonov yoki A.N.Leontev tuzilishi bo'yicha tahlil qiling. Har bir tarkibiy qismga (yo'nalganlik, tajriba, individual xususiyatlar, biologik xususiyatlar) dalil keltiring. So'ngra: bu o'quvchi "shaxs" tushunchasining psixologik mezonlariga to'liq javob beradimi - asoslangan xulosangizni yozing.

Topshiriq 2.2 - Qiyosiy tuzilish sxemasi: Psixologiya tarixi davomida shaxs tuzilishini turlicha talqin etilgan: Freyd (Id, Ego, Superego), Allport (xususiyatlar nazariyasi), Rubinshteyn (faoliyat yondashuvi), Erikson (psixosotsal bosqichlar).

Vazifa: Ushbu to'rtta yondashuvni qiyosiy jadval shaklida tahlil qiling (mezonlar: inson tabiatiga qarash, tuzilish elementlari, rivojlanish mexanizmi, amaliy qo'llanilishi). Keyin, O'zbekiston umumta'lim maktabi sharoitiga qaysi yondashuv ko'proq mos keladi -300 so'zli ilmiy asoslangan xulosangizni yozing.

4-mavzu: Shaxsning ehtiyojlari, motivlari, qadriyatlarini, yo'nalganligi, xarakteri, qobiliyatlari va individual uslubi.

Topshiriq. 4.1 - Motivatsion diagnostika va intervention. 7-sinf o'quvchisi Dilnoza maktabga keladi, darsda o'tiradi, lekin na faol, na passiv - shunchaki "mavjud". U hech narsaga qiziqmaydi, uy vazifasini bajaradi, lekin minimal darajada. O'qituvchilar uni "dangasa" deyishadi. Ota-onasi uni "biz unga hamma narsani beramiz, nima kerak yana?" deyishadi.

Vazifa: Maslou, Gercberg (ikki omil nazariyasi) va Desi & Rayan (o'z-o'zini belgilash nazariyasi) asosida Dilnozaning motivatsion profilini tuzing. Qaysi ehtiyojlar qondirilmagan? Qaysi motivlar bloklangan? So'ngra: o'qituvchi, ota-ona va psixolog uchun alohida-alohida 3 ta amaliy intervention taklif qiling.

Topshiriq 4.2 - Motiv ziddiyati modeli. O'quvchi Bobur ikkita kuchli motiv o'rtasida: (1) ota-onasi xohlagan tibbiyot yo'nalishi - barqaror, obro'li, lekin unga yot; (2) o'zi sevgan musiqiy ijodiyot - ixtiyoriy, noaniq kelajak, lekin haqiqiy qiziqish.

Vazifa: Leontev faoliyat nazariyasi va Frankl (ma'no terapiyasi) asosida bu motiv ziddiyatini psixologik tahlil qiling. Motivlar ierarxiasini chizing. Psixolog sifatida Bobur bilan o'tkaziladigan 3 sessiyalik konsultatsiya rejasini tuzing: har bir sessiyaning maqsadi, asosiy savollar va kutilayotgan natija. Kasbiy o'z-o'zini belgilash muammosini ham qo'shing.

8-mavzu: O'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishi hamda ular bilan ta'lim tashkilotida psixologik xizmatni tashkil etish.

Topshiriq 6.1 - Rivojlanish inqirozi bilan ishlash: 8-sinf o'quvchisi Kamola so'nggi 2 oyda keskin o'zgardi: avval faol va quvnoq bo'lgan, endi yopiq, o'qishdan qiziqishi tushdi, ota-onasi bilan ziddiyat ko'paydi, tengdoshlari bilan munosabat ham yomonlashdi. O'qituvchilar "o'spirinlik inqirozi" deyishada to'xtatishadi.

Vazifa: Erikson psixosotsal rivojlanish bosqichlari va Vygotskiy "yaqin rivojlanish zonasi" kontseptsiyasi asosida Kamolaning holatini tahlil qiling. Bu faqat "o'spirinlik inqirozi"mi yoki boshqa omillar ham bormi? Qanday diagnostik ko'rsatkichlar buni farqlashga yordam beradi? Psixolog, o'qituvchi va ota-ona uchun koordinatsiyalashgan yordam rejasini tuzing.

Topshiriq 6.2 - Shaxs rivojlanishini monitoring qilish: Ta'lim tashkilotida o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishini kuzatib boruvchi tizim yo'q. Har bir o'qituvchi o'z sinfida o'z usulida baholaydi, psixolog esa faqat "muammo chiqqanda" chaqiriladi.

Vazifa: Maktabda o'quvchi shaxsining rivojlanishini sistematik monitoring qilish modelini ishlab chiqing. Model quyidagilarni o'z ichiga olsin: (a) monitoring o'lchanadigan ko'rsatkichlar ro'yxati (kamida 8 ta, har biri o'lchov usuli bilan), (b) kim, qachon va qanday ma'lumot yig'ishi (jadval), (c) ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish algoritmi, (d) bu tizimni joriy etishning 3 ta asosiy to'sig'i va ularni yengish usullari.

Modulga ajratilgan kreditdan 1 (bir) kredit ta'lim yo'nalishlaridagi soha tashkilotlarida amaliyot tashkil etilishi mumkin.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Shaxs shakllanishida biosotsial determinatsiyaning geteroxronlik qonuniyati qanday namoyon bo'ladi? Ibtidoiy biologik asoslarning ijtimoiy xulq-atvoriga transformatsiyalashuv mexanizmini tushuntiring.

2. L.S. Vigotskiyning "Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati" konsepsiyasi asosida, o'smirlik davridagi ichki pozitsiya o'zgarishining shaxs strukturasi ga deterministik ta'sirini tahlil qiling.

3. Shaxs tizimli-strukturaviy yondashuv (masalan, K.K. Platonovning dinamik funksional strukturasi) nuqtayi nazaridan qaralganda, biologik shartlangan kichik strukturalarning ijtimoiy shartlangan xususiyatlar bilan integratsiyalashuvi qanday qonuniyatlar asosida kechadi?

4. Shaxsning invariantlik (barqarorlik) xususiyati va uning vaziyatga qarab o'zgaruvchanligi (dinamikligi) o'rtasidagi dialektik ziddiyat adaptatsiya jarayonlarida qanday yechim topadi?

5. Sensitiv davrlarda pedagogik korrelyatsiya va kompensator mexanizmlarning yetarli darajada shakllanmasligi shaxs destruksiyasiga (krizisga) olib kelishini psixofiziologik differentsiya qonuniyatlari asosida asoslang.

6. Shaxs ijtimoiylashuvida interiorizatsiya (tashqi ijtimoiy tajribani ichki psixik rejaga o'tkazish) jarayonining refleksiv tahlil va identifikatsiya mexanizmlari bilan funksional aloqadorligini ochib bering.

7. O'z-o'zini anglashning kognitiv komponenti (Men-konsepsiya) va "Locus of control" (nazorat lokusi) o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik shaxsning ijtimoiy moslashuvida qanday psixologik determinant vazifasini o'taydi?

8. A. Maslouning ierarxik ehtiyojlar tizimi va A.N. Leontyevning faoliyat yondashuvini sintez qilgan holda, ichki ehtiyojlarning tashqi motivlarga transformatsiyalashuv ("maqsadning motivga ko'chishi") mexanizmini tahliliy ifodalang.

9. Konformizm va sotsializatsiya o'rtasidagi chegara qayerda kesishadi? Ijtimoiy muhitning konformistik ta'siri ostida shaxsning subyektiv tajribani interpretatsiya qilish qobiliyati qanday o'zgaradi?

10. Shaxsning qadriyatlar tizimi (aksio-sfera) uning yo'nalganligini qay darajada belgilaydi? Motivatsion-qadriyatli komponentning xarakter karkasi shakllanishidagi rolini ko'rsating.

11. Qobiliyatlar namoyon bo'lishining kreativlik darajasi hamda intellektual qobiliyatlar differentsiatsiyasi o'rtasidagi mutanosiblikni genotipik va fenotipik omillar kontekstida asoslang.

12. Shaxsning individual faoliyat uslubi (individualniy stil deyatelnosti) asab tizimining tipologik xususiyatlari va ijtimoiy talablar o'rtasidagi kompensator muvozanat sifatida qanday shakllanadi?

13. Xarakter aksentuatsiyalari va shaxs patologiyalari o'rtasidagi differensial-psixologik chegaralarni aniqlashda shaxsiy o'z-o'zini baholash korreksiyasining o'rnini nimadan iborat?

14. Shaxsning yo'nalganligi (pedagogik, gumanistik, egotsentrik va b.) uning individual-tipologik xususiyatlarini (temperament, xarakter) ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirishda transformatorlik vazifasini qanday bajaradi?

15. Z. Freyd sotsializatsiyani Id va Super-Ego o'rtasidagi antagonistik kurash deb bilsa, K. Rodjers uni "Men"ning o'z-o'zini aktuallashtirishga intilishi deb baholaydi. Ushbu ikki qarashning pedagogik amaliyotdagi ziddiyatli oqibatlarini qiyoslang.

16. Kognitiv dissonans nazariyasi (L. Festinger) shaxs rivojlanishining ichki harakatlantiruvchi kuchi (mexanizmi) sifatida gumanistik psixologiyaning "kongruentlikka intilish" ehtiyoji bilan qanday invariant aloqaga ega?

17. A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteynning faoliyat yondashuviga ko'ra, "yetakchi faoliyatning almashinishi" shaxs psixikasida qanday tizimli transformatsiyalarni yuzaga keltiradi va bu jarayonda "shaxs inqirozlari"ning funksiyasi qanday?

18. Psixoanalizdagi "himoya mexanizmlari" (sublimatsiya, ratsionalizatsiya, proyeksiya) faoliyat yondashuvidagi "faoliyat subyektining ontogenezi" nuqtayi nazaridan shaxsiy adaptatsiyaga yordam beradimi yoki to'sqinlik qiladimi? Sinqidiy tahlil qiling.

19. Kognitiv-gumanistik yondashuvlar kesishmasida "ichki reflektiv monitoring jarayoni" shaxsning o'z xulq-atvorini sotsiogenez qonuniyatlari asosida boshqarishini qanday ta'minlaydi?

20. Maktab yoshidagi o'quvchilar shaxs sotsiogenezining pedagogik qonuniyatlarini hisobga olgan holda, ta'lim muassasasida psixologik xizmatning diagnostik va korreksion yo'nalishlarini qanday integratsiya qilish lozim?

21. O'quvchining maktab muhitiga sotsial-psixologik dezadaptatsiyasini bartaraf etishda "ijtimoiy integratsiyalashuvning pedagogik mexanizmi"ni loyihalash bosqichlarini ilmiy asoslab bering.

22. Bugungi raqamli ta'lim sharoitida o'quvchilar "Men-konsepsiyasi"ning virtual va real komponentlari referent guruhlar ta'sirida qanday deformatsiyaga uchramoqda va psixologik xizmat bunga qarshi qanday preventiv strategiyalar qo'llashi mumkin?

23. O'quvchilarda jamoaviy hamkorlik (masalan, 4K kompetensiyalar tizimi) va individual qobiliyatlar namoyon bo'lishining kreativligi o'rtasidagi optimal balansni ta'lim tashkiloti psixologi qanday mezonlar asosida monitor qiladi?

24. Ta'lim tashkiloti psixologining pedagogik jamoa bilan olib boradigan konsultativ ishlari doirasida, o'quvchilarning "ichki pozitsiyasi determinanti"ni inobatga oluvchi subyekt-subyekt (paradigmal) mulqot modelini qanday shakllantirish mumkin?

25. O'quvchining deviant xulq-atvori shaxs rivojlanishidagi kompensator mexanizmlarning noto'g'ri yo'naltirilganligi (yo'naltirilganlikning motivatsion-qadriyatli inqirozi) natijasi ekanligini pedagogik-psixologik keys misolida tahlil qilib bering.

O'QITISH VOSITALARI

1. Doska.
2. Flipchart qog'ozi.
3. Qog'oz A4 formatli.
4. Tarqatma materiallar.
5. Multimediya to'plami (kompyuter, videoproektor, ekran).
6. Interaktiv doskalar – vizual va amaliy ta'limni tashkil etish imkonini beradi.
7. Elektron darsliklar va raqamli o'quv resurslari – mustaqil va moslashtirilgan o'qishni ta'minlaydi.
8. Mobil qurilmalar va ta'lim ilovalari – har qanday joyda o'qish imkonini yaratadi.
9. Onlayn test va baholash tizimlari – bilimni tezkor va obyektiv nazorat qilishga xizmat qiladi.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2023-y.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 7 fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes sub'ektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida"gi PQ-1475-sonli qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 28 maydagi «Malakali pedagog kadrlar tayyorlash hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta'minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida»gi 1761-son Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Ta'lim-tarbiya

tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-son qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-yanvardagi “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son farmoni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida” PF-158-son farmoni.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyuldagi “Ma‘muriy islohatlar doirasida oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-200-son qaror.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrdagi “Kasbiy ta‘limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta‘lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrdagi “Kasbiy ta‘lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-190-son Farmoni.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrdagi “Kasbiy ta‘lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-316-son Qarori

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 26 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

14. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevraldagi “Professional ta‘lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 106-son qarori.

15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrdagi “Professional ta‘limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 648-son qarori.

Asosiy adabiyotlar:

1. E.G‘.G‘oziyev Shaxs psixologiyasi O‘ZMU: - Toshkent 2001 y. 134 b.
2. Тесты деловые игры, тренинги (в управлении персоналом); В.П.Пугачев. Москва; Издательство «Аспект Пресс» 2002.
3. E.G‘.G‘oziyev «Psixologiya» Toshkent, 1994 y.
4. Н.В.Гришина Психология конфликта. Спб. 2003
5. Р.И.Мокшанов. Психология переговоров. М., 2002
6. E.N.Sattorov, X.Alimov Boshqaruv muloqoti. Toshkent, Akademiya, 2003
7. Sh.T.Nalilova Inson – buyuk mo‘jiza. O‘MKXTTKMO va UQTI T: 2014.
8. Т.П.Галкина Социология управления: От группы к команде. М., 2003.
9. Z.Ibodullayev “Tibbiyot psixologiyasi” 2021.
10. Р.Л. Кричевский Если Вы руководитель. М., 1998.
11. В.Н.Машков Психология управления Спб., 2000.

Internet saytlari:

12. www.library.com
13. www.expert.psychology.ru
14. www.referat.ru
15. www.ziyonet.uz
16. www.psycho.all.ru
17. www.psy.piter.com
18. www.psychology.net.ru

IV. MODULNI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN INTERFAOL METODLAR

Zamonaviy kasbiy ta’lim tizimi mehnat bozori talablariga mos, mustaqil fikrlovchi, muammolarni hal qila oladigan va innovatsion faoliyatga tayyor mutaxassislarni tayyorlashni asosiy maqsad qilib qo‘ymoqda. Bu jarayonda an’anaviy, faqat bilim uzatishga yo‘naltirilgan yondashuvlar o‘z samarasini yetarli darajada bermayotgani kuzatilmoqda. Shu sababli kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan, o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantiruvchi pedagogik modellarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ana shunday samarali pedagogik texnologiyalardan biri — 6E modeli bo‘lib, u o‘qitish jarayonini mantiqiy, izchil va amaliy faoliyat bilan uyg‘un holda tashkil etish imkonini beradi. 6E modeli kasbiy ta’limda nazariya va amaliyot integratsiyasini ta’minlash, o‘quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

6E MODEL

6E modeli - konstruktivistik ta’lim nazariyasiga asoslangan bo‘lib, o‘quvchilarning bilimni tayyor holda emas, balki faoliyat jarayonida mustaqil ravishda egallashini nazarda tutadi. Model olti bosqichdan iborat: Engage (jalb etish), Explore (o‘rganish), Explain (tushuntirish), Elaborate (chuqurlashtirish), Evaluate (baholash) va Extend (kengaytirish). Har bir bosqich o‘ziga xos didaktik vazifani bajarib, o‘quvchining bilish faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Engage bosqichida o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishi uyg‘otiladi, muammoli vaziyat yoki real kasbiy holat orqali motivatsiya shakllantiriladi. Explore bosqichida o‘quvchilar mustaqil va guruhviy faoliyat orqali yangi bilimlarni tajriba asosida o‘zlashtiradilar. Explain bosqichi olingan natijalarni tahlil qilish, ilmiy tushunchalar bilan izohlash va tizimlashtirishga qaratilgan. Elaborate bosqichida bilimlar chuqurlashtirilib, murakkabroq kasbiy vaziyatlarda qo‘llanadi. Evaluate bosqichi o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini baholashni nazarda tutadi. Extend bosqichi esa o‘zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatlarga tatbiq etish orqali ularning amaliy ahamiyatini kengaytiradi.

6E modelining kasbiy ta’limdagi ahamiyati: Kasbiy ta’lim jarayonida 6E modeli o‘quvchilarning kasbiy faoliyatga moslashuvchanligini oshiradi. Ushbu model o‘quvchini faqat ijrochi emas, balki muammoli vaziyatlarni tahlil qila oladigan, mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish bilan bog‘liq fanlarda 6E modeli nazariy bilimlarni real amaliyot bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Model o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi. Dars jarayonida muammoli topshiriqlar, keyslar va loyihaviy faoliyatdan foydalanish orqali o‘quvchilarning kasbiy tafakkuri shakllanadi. Bu esa ularning kelajakdagi mehnat faoliyatida raqobatbardosh bo‘lishiga zamin yaratadi.

6E modelining afzalliklari: 6E modelining asosiy afzalliklaridan biri — ta’lim jarayonining mantiqiy izchilligi va tizimlilikidir. Har bir bosqich oldingi bosqich natijalariga tayanadi va keyingi faoliyat uchun mustahkam poydevor yaratadi. Model o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish imkonini beradi,

chunki unda differensial va individual yondashuvni qo'llash osonlashadi. Shuningdek, 6E modeli o'qituvchining rolini axborot beruvchidan fasilitator va maslahatchi darajasiga ko'taradi. Bu esa pedagogning kasbiy mahoratini rivojlantirish, refleksiv faoliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida baholashning shakllantiruvchi turlari keng qo'llanilishi natijasida o'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmalari rivojlanadi.

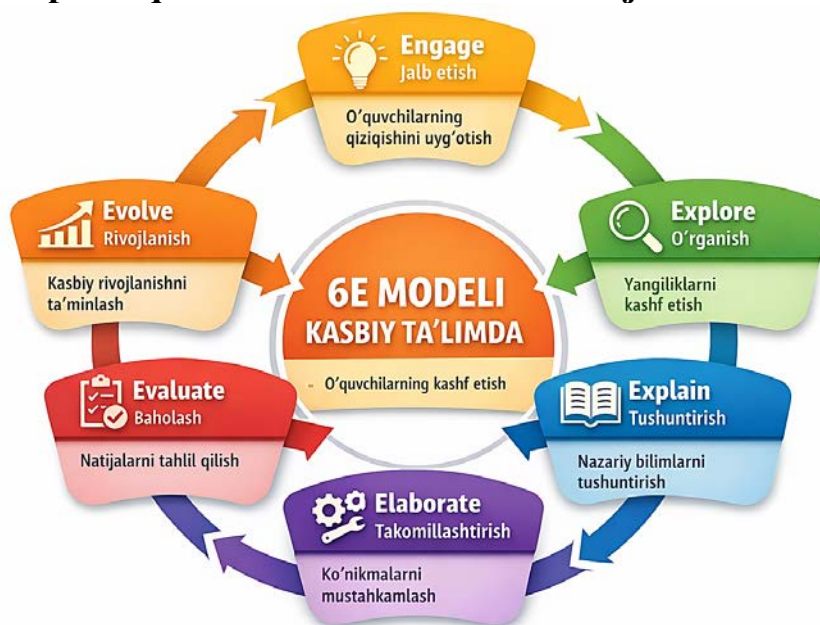
6E modelini amaliyotda qo'llash qulayliklari: 6E modelini kasbiy ta'lim muassasalarida qo'llash metodik jihatdan qulay bo'lib, u mavjud o'quv dasturlari va modullariga moslashtirilishi mumkin. Darslarni rejalashtirishda har bir bosqich aniq maqsad va kutilayotgan natijalar bilan belgilanishi pedagog uchun qulaylik yaratadi. Model raqamli ta'lim vositalari, simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar bilan integratsiyalash imkoniyatiga ega. Amaliy mashg'ulotlar jarayonida 6E modeli ishlab chiqarish jarayonlariga yaqin sharoitlarni yaratish, real kasbiy vaziyatlarni modellashtirish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash va kasbiy moslashuvini tezlashtiradi.

Kasbga yo'naltirilgan amaliy topshiriqlar (Avtomexanik kasbi misolida)

1-amaliy topshiriq: Dvigatel nosozligini aniqlash va tahlil qilish

Engage bosqichida o'quvchilarga avtomobil dvigatelining ishga tushmasligi bilan bog'liq real muammo taqdim etiladi. Explore bosqichida o'quvchilar kichik guruhlarda dvigatel tizimlarini tekshiradi va ehtimoliy nosozlik sabablarini aniqlaydi. Explain bosqichida har bir guruh o'z xulosalarini texnik terminlar asosida izohlaydi. Elaborate bosqichida nosozlikni bartaraf etish bo'yicha optimal yechimlar ishlab chiqiladi. Evaluate bosqichida bajarilgan ishlar mezonlar asosida baholanadi. Extend bosqichida esa o'quvchilarga shunga o'xshash, ammo murakkabroq vaziyat bo'yicha mustaqil topshiriq beriladi.

2-amaliy topshiriq: Texnik xizmat ko'rsatish rejasini tuzish

Engage bosqichida avtomobilning uzoq muddat samarali ishlashiga ta'sir etuvchi omillar muhokama qilinadi. Explore bosqichida o'quvchilar texnik hujjatlar va ishlab chiqaruvchi tavsiyalarini o'rganadi. Explain bosqichida texnik xizmat ko'rsatish turlari va ularning ahamiyati tushuntiriladi. Elaborate bosqichida aniq

avtomobil modeli uchun texnik xizmat rejasini ishlab chiqish amalga oshiriladi. Evaluate bosqichida rejaning mantiqiyliigi va amaliy ahamiyati baholanadi. Extend bosqichida esa boshqa avtomobil modellari uchun reja tuzish vazifasi beriladi.

HAMKORLIKDA ISHLASH METODI VA KASBIY TA'LIMDAGI QO'LLANILISHI

Hamkorlikda ishlash (Collaborative Learning) — bu o'quvchilarning kichik guruhlarda bir-biriga yordam berib, bilim va ko'nikmalarni birgalikda shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o'quvchini faqat passiv qabul qiluvchi emas, balki faol sub'yekt sifatida jalb qiladi. Hamkorlikda ishlashda o'quvchilar o'zaro muloqot, fikr almashish va birgalikda yechim topish orqali kasbiy kompetensiyalarni rivojlantiradilar.

Kasbiy ta'limdagi afzalliklari:

✓ Faol ishtirok: Har bir o'quvchi guruh ichida o'z rolini bajaradi, shuningdek boshqalarning ishini kuzatadi va tahlil qiladi.

✓ Kommunikativ ko'nikmalar: Guruh ishlari o'quvchilarda muloqot va munozara ko'nikmalarini oshiradi.

✓ Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

✓ Mas'uliyat va o'zaro yordam: Har bir guruh a'zosi natija uchun javobgardir, bu esa kasbiy mas'uliyatni shakllantiradi.

Kamchiliklari:

✓ Vaqt talab qilishi: Guruh ishlarini rejalashtirish va amalga oshirish an'anaviy darsga nisbatan ko'proq vaqt oladi.

✓ Individual farqlanishlar: Ba'zi o'quvchilar guruh ishida faol bo'lmasligi yoki passiv qolishi mumkin.

✓ Baholash qiyinchiliklari: Guruhning umumiy natijasini individual baholash murakkab bo'lishi mumkin.

Kasbga yo'naltirishda tutgan o'rni: Hamkorlikda ishlash metodi o'quvchilarga kelajakdagi kasbiy faoliyatda jamoada ishlash, mas'uliyatni bo'lishish va muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, kasbiy ta'limda metodni qo'llash nafaqat nazariy bilim, balki amaliy kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi.

Misol 1: Oshpazlik kasbi

✓ **Vazifa:** Guruh oshpazlar birgalikda restoranda menyu tayyorlash loyihasini ishlab chiqadi.

✓ **Hamkorlik jarayoni:** Har bir o'quvchi bir bo'lim (salat, sho'rva, asosiy taom, desert) uchun javobgar bo'ladi va guruh bilan birgalikda umumiy menyuni uyg'unlashtiradi.

✓ **Afzallik:** O'quvchilar ingredientlarni tanlash, retseptlarni optimallashtirish va ish jarayonini muvofiqlashtirish orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

✓ **Natija:** O'quvchilar mustaqil va jamoaviy ishni muvofiqlashtirish, vaqtni boshqarish va sifat nazoratini o'rganadilar.

Misol 2: Elektrmontyor kasbi

✓ **Vazifa:** Guruh elektrmontyorlar maket uy ichidagi elektr tizimini o'rnatish loyihasini bajaradi.

✓ **Hamkorlik jarayoni:** Har bir o'quvchi o'z segmenti (yoritish, quvvat liniyasi, xavfsizlik tizimi) bo'yicha ishlaydi, keyin barcha qismlar birlashtiriladi va tizim sinovdan o'tkaziladi.

✓ **Afzallik:** O'quvchilar real ish sharoitida jamoaviy ishni boshqarish, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish va nosozliklarni birgalikda bartaraf etish ko'nikmalarini egallaydilar.

✓ **Natija:** Elektr montyor sifatida kasbiy kompetensiyalar, mas'uliyat va muloqot ko'nikmalari rivojlanadi.

VENN DIAGRAMMASI METODI VA KASBIY TA'LIMDA QO'LLANILISHI

Venn diagrammasi — bu ikki yoki undan ortiq tushuncha, ob'ekt yoki hodisalar orasidagi o'xshashlik va farqlarni grafik tarzda ko'rsatish metodidir. Diagramma odatda doiralar orqali ifodalanadi, ularning kesishgan qismi umumiy xususiyatlarni, kesishmagan qismi esa farqlarni aks ettiradi. Kasbiy ta'limda bu metod murakkab tushunchalarni tahlil qilish, ularni solishtirish va tizimlashtirish jarayonida qo'llaniladi.

Afzalliklari:

✓ **Vizual tushunish:** Murakkab kasbiy tushunchalar yoki jarayonlar o'quvchi tomonidan tezroq va aniqroq qabul qilinadi.

✓ Tahlil va solishtirish: Farqlar va o'xshashliklarni aniqlash orqali tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi.

✓ Ma'lumotlarni tizimlashtirish: Diagramma o'quvchilarga olingan bilimlarni strukturalash va xotirada saqlashga yordam beradi.

✓ Muammoli vaziyatlarni hal qilish: Kasbiy jarayonlarda alternativ variantlarni solishtirish va optimal yechimni tanlash imkonini beradi.

Kamchiliklari:

✓ Murakkablik: Ba'zi o'quvchilar diagrammani tuzishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin.

✓ Cheklangan miqdor: Juda ko'p tushunchalarni bitta diagrammada ko'rsatish murakkab.

✓ Yagona yondashuv: Faqat solishtirish va tahlil qilish uchun qulay, lekin ijodiy yoki amaliy mashqlarni to'liq qamrab olmaydi.

Kasbiy ta'limda qo'llashning mazmuni: Venn diagrammasi kasbiy ta'limda o'quvchilarga bir nechta kasbiy tushunchalarni solishtirish va ularning umumiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu metod ayniqsa:

- Kasbiy terminlarni o'rganish,
- Ish jarayonidagi turli texnologiyalar yoki asbob-uskunalarini solishtirish,
- Murakkab jarayonlarni vizual tahlil qilishda qo'llanadi.

Misol 1: Oshpazlik kasbi

✓ **Vazifa:** Turli oshxonalar menyusidagi taomlarni solishtirish.

✓ **Jarayon:** Guruh o'quvchilar "Milliy taomlar" va "Evropa taomlari" degan ikkita doira yaratadi, kesishgan qismga esa har ikki oshxonada mavjud bo'lgan ingredientlar va texnologiyalar yoziladi.

✓ **Natija:** O'quvchilar o'xshash va farqli xususiyatlarni aniqlash orqali ingredientlar va tayyorlash texnologiyasini yaxshiroq tushunadilar.

Misol 2: Elektrmontyor kasbi

✓ **Vazifa:** Turli elektr tizimlarini solishtirish.

✓ **Jarayon:** O‘quvchilar “Uy elektr tizimi” va “Ofis elektr tizimi” degan doiralarni yaratib, kesishgan qismga umumiy elementlar (masalan, xavfsizlik kalitlari, lampalar), farqlarga esa turli voltaj va uskunalar yoziladi.

✓ **Natija:** Elektrmontyor o‘quvchilar tizimlarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini vizual tarzda tahlil qiladi, bu esa amaliy ishda xatoliklarni kamaytiradi.

TRIZ TEXNOLOGIYASI (INNOVATSION MUAMMOLAR YECHISH)

TRIZ (rus tilida “Teoriya Resheniya Izobretatelskikh Zadach” — Innovatsion muammolarni yechish nazariyasi) — bu ixtirochilik va innovatsion yechimlarni tizimli ravishda topish usulidir. U murakkab texnik va kasbiy muammolarni yaratish, tahlil qilish va ularni innovatsion yo‘l bilan yechishga qaratilgan. TRIZ texnologiyasi asosida mavjud resurslar, muammolar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar va yechimlarni aniqlash tizimli yondashuv orqali amalga oshiriladi.

Ta’lim jarayonida tutgan o‘rni: Kasbiy ta’limda TRIZ texnologiyasi o‘quvchilarga murakkab muammolarni o‘rganish va yechish jarayonini tizimli o‘rgatadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar:

- Muammoni aniqlash va uning xususiyatlarini tahlil qilish,
- Qarama-qarshi vaziyatlarni aniqlash,
- Innovatsion yechimlarni ishlab chiqish,
- Yechimlarni amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Bu metod o‘quvchilarning kreativ fikrlash, ijodiy yondashuv va analitik qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Afzalliklari

- Murakkab muammolarni tizimli yechish imkonini beradi,
- Innovatsion va ijodiy tafakkurni rivojlantiradi,
- O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga va tanqidiy qaror qabul qilishga o‘rgatadi,
- Kasbiy kompetensiyalarni amaliy misollar orqali mustahkamlaydi.

Kamchiliklari:

• Dastlabki bosqichda metodni o‘rganish qiyin, o‘quvchilarni moslashtirish talab etadi,

• Nazariy jihatdan murakkab, boshlang‘ich o‘quvchilar uchun chalkash bo‘lishi mumkin,

• Ba’zi muammolarni yechishda ko‘p vaqt talab qilishi mumkin.

Kasbiy ta’limda qo‘llashning ahamiyati: TRIZ texnologiyasi kasbiy ta’limda o‘quvchilarni innovatsion yondashuvlar bilan tanishtiradi va amaliy yechimlar ishlab chiqishga tayyorlaydi. Bu metod nazariya va amaliyotni uyg‘unlashtirib, o‘quvchilarning kasbiy tafakkurini rivojlantiradi. Ayniqsa, ishlab chiqarish, texnologiya va xizmat ko‘rsatish sohalarida innovatsion yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Misol 1: Avtomexanik kasbi

Vazifa: Avtomobil dvigateling samaradorligini oshirish.

TRIZ qo'llanilishi: O'quvchilar dvigatel tizimidagi muammolarni aniqlaydi (masalan, yoqilg'i sarfi yuqori, quvvat yetishmasligi), mavjud resurslarni tahlil qiladi, qarama-qarshi parametrlar (masalan, kuch va yonilg'i samaradorligi) o'rtasida yechim topadi va innovatsion texnologiyalarni taklif qiladi (masalan, turbosnayder yoki quvvatni boshqaruvchi elektron modul).

Natija: O'quvchilar amaliy innovatsion yechimlar ishlab chiqish va ularni real tizimga tatbiq etish ko'nikmalarini egallaydi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Yangi, sog'lom va tez tayyorlanadigan taom yaratish.

TRIZ qo'llanilishi: O'quvchilar mavjud ingredientlar va texnologiyalarni tahlil qiladi, ularning o'zaro qarama-qarshiliklarini aniqlaydi (masalan, tez tayyorlanadigan, ammo sog'lom bo'lishi kerak). TRIZ metodikasi asosida optimal yechim ishlab chiqiladi, masalan, souslarni aralashtirish va yangi pishirish texnologiyasini qo'llash.

Natija: O'quvchilar innovatsion va kreativ yondashuv orqali taomni ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

KICHIK GURUHLARDA ISHLASH METODI

Kichik guruhlarda ishlash metodi — bu o'quvchilarning 3–6 kishilik kichik guruhlarda birgalikda bilim, ko'nikma va muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o'quvchilarning o'zaro muloqot qilish, bilim almashish va birgalikda qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Metod o'quvchini passiv qabul qiluvchidan faol sub'yektga aylantiradi va guruh ichidagi o'zaro mas'uliyatni ta'minlaydi.

Ta'lim jarayonida tutgan o'rni: Kichik guruhlarda ishlash metodining ta'lim jarayonidagi o'rni quyidagilardan iborat:

- O'quvchilar o'zaro fikr almashish orqali bilimlarni mustahkamlaydi.
- Muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish va yechim topish orqali tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi.
- Guruh ichida rollar taqsimoti va mas'uliyatni bajarish orqali kasbiy va shaxsiy kompetensiyalar shakllanadi.
- Dars jarayoni individual va jamoaviy ishni uyg'unlashtirishga qaratiladi.

Afzalliklari:

- **Faol ishtirok:** Har bir o'quvchi guruh ishida faol qatnashadi.
- **Kommunikativ ko'nikmalar:** Muloqot va munozara ko'nikmalari rivojlanadi.
- **Tanqidiy va ijodiy fikrlash:** Muammolarni birgalikda tahlil qilish orqali o'quvchilar innovatsion yechimlar ishlab chiqadi.
- **Mas'uliyat va hamkorlik:** Guruh a'zolari natija uchun birgalikda javobgardir.

Kamchiliklari:

- Guruh ishini tashkil etish va nazorat qilish ko'proq vaqt talab qiladi.
- Ba'zi o'quvchilar passiv qolishi yoki ishni boshqa guruh a'zolariga yuklash xavfi mavjud.
- Guruh natijalarini individual baholash qiyin bo'lishi mumkin.

Kasbiy ta'limda qo'llashning ahamiyati: Kichik guruhlarda ishlash metodi kasbiy ta'limda o'quvchilarning jamoaviy ish, mas'uliyatni bo'lishish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu metod nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish imkonini beradi.

<h3>KICHIK GURUHLARDA ISHLASH METODI</h3> <p>Kichik guruhlarda ishlash metodi --- bu o'quvchilarning 8-6 kishilik kichik guruhlarida birgalikda bilim, ko'nikma va muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir.</p> <p>TA'LIM JARAYONIDA TUTGAN O'RNI</p> <ul style="list-style-type: none"> • O'quvchilar o'zaro fikr almashish orqali bilimlarni mustahkamlaydi. • Muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish va yechim topish orqali tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi. • Guruh ichida rollar taqsimoti va mas'uliyatni bajarish orqali kasbiy va shaxsiy kompetensiyalar shakllanadi. • Dars jarayoni individual va jamoaviy ishni uyg'unlashtirishga qaratiladi. <p>AFZALLIKLARI</p> <ul style="list-style-type: none"> • Faol ishtirok: Har bir o'quvchi guruh ishidagi faol qatnashadi. • Kommunikativ ko'nikmalar: Muloqot va munozara ko'nikmalari rivojlanadi. • Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Muammolarni birgalikda tahlil qilish orqali o'quvchilar innovatsion yechimlar ishlab chiqadi. 	<h3>KAMCHILIKLARI</h3> <ul style="list-style-type: none"> • Guruh ishini tashkil etish va nazorat qilish ko'proq vaqt talab qiladi. • Ba'zi o'quvchilar passiv qolishi yoki ishni boshqa guruh a'zolariga yuklash xavfi mavjud. • Guruh natijalarini individual baholash qiyin bo'lishi mumkin. <h3>KASBIY TA'LIMDA QO'LLASHNING AHAMIYATI</h3> <p>Misol 1: Avtomexanik kasbi</p> <p>Misol 2: Oshpazlik kasbi</p>
---	---

Misol 1: Avtomexanik kasbi

• **Vazifa:** Guruh o'quvchilar avtomobilning mexanik nosozligini aniqlash va yechimini ishlab chiqishadi.

• **Jarayon:** Har bir guruh a'zosi o'z sohasida (dvigatel, transmissiya, tormoz tizimi) ishlaydi va keyin natijalarni birlashtiradi.

• **Natija:** O'quvchilar real ish sharoitida muammolarni tahlil qilish, yechimlarni ishlab chiqish va jamoaviy ishni muvofiqlashtirish ko'nikmalarini egallaydi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

• **Vazifa:** Guruh oshpazlar restoran menyusini yaratish loyihasini bajaradi.

- **Jarayon:** Har bir o‘quvchi taom bo‘limi (salat, sho‘rva, asosiy taom, desert) uchun javobgar bo‘ladi va guruh bilan birgalikda menyuni uyg‘unlashtiradi.
- **Natija:** O‘quvchilar ingredientlarni tanlash, retseptlarni optimallashtirish, vaqtni boshqarish va guruh ishini muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

LOYIHALASH METODI (PROJECT-BASED LEARNING)

Loyihalash metodi — o‘quvchilarning o‘rganilayotgan mavzu yoki kasbiy vazifani real hayotiy muammolar yoki amaliy vazifalar orqali mustaqil va jamoaviy tarzda yechishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o‘quvchilarga nafaqat nazariy bilimni egallash, balki olingan bilimlarni amaliy jarayonda qo‘llash, innovatsion yechimlar ishlab chiqish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Loyihalash metodining mohiyati shundaki, o‘quvchilar o‘z faoliyatlari natijasida aniq mahsulot yaratadilar yoki real kasbiy muammoni hal qiladilar.

Ta’lim jarayonida tutgan o‘rni: Loyihalash metodi ta’lim jarayonida quyidagi rollarni bajaradi:

- ✓ **Nazariy va amaliy bilimlarni uyg‘unlashtirish:** O‘quvchilar o‘rganilgan nazariy tushunchalarni loyiha asosida amaliyotga tatbiq etadilar.
- ✓ **Muammoli vaziyatlarni yechish:** Loyihalar o‘quvchilarga real hayotiy kasbiy muammolarni tahlil qilish va yechim topish imkonini beradi.
- ✓ **Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** Loyiha jarayonida o‘quvchilar innovatsion g‘oyalar ishlab chiqadi va ularni baholaydi.
- ✓ **Mustaqil va jamoaviy ish ko‘nikmalarini shakllantirish:** Loyihalarni amalga oshirish jarayonida rollar taqsimlanadi va guruhda hamkorlik qilinadi.
- ✓ **Amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish:** Loyihalar o‘quvchilarga real kasbiy faoliyat sharoitini yaratadi, texnik va tashkilotchilik ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Afzalliklari

- **Real ish sharoitiga tayyorlash:** O‘quvchilar o‘rgangan bilimlarni haqiqiy vaziyatda qo‘llaydi.
- **Motivatsiya oshishi:** Loyiha natijasini ko‘rish o‘quvchilarni faol qatnashishga undaydi.
- **Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** Muammolarni bir nechta variantlarda hal qilish imkonini beradi.
- **Jamoaviy ish va kommunikatsiya ko‘nikmalari:** Loyihalarni amalga oshirishda guruh a‘zolari bir-biri bilan muloqot qiladi va mas’uliyatni bo‘lishadi.
- **Mustaqil o‘qish va o‘zini baholash:** Loyiha jarayonida o‘quvchi o‘z faoliyatini rejalashtiradi, nazorat qiladi va natijalarni tahlil qiladi.

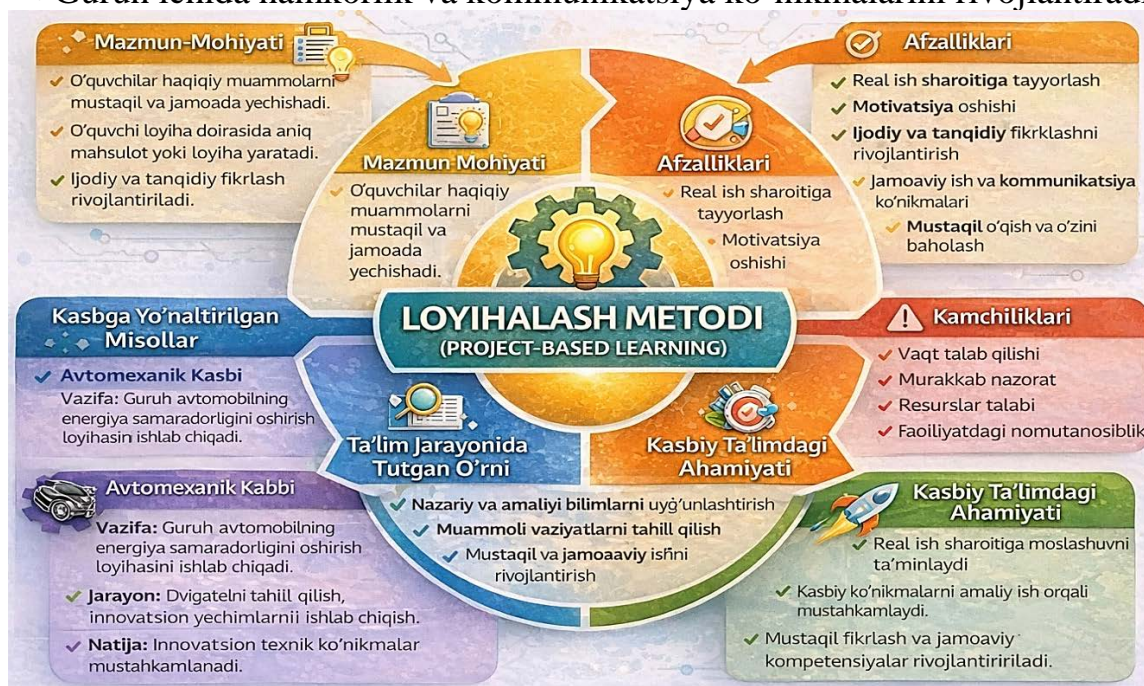
Kamchiliklari

- **Vaqt talab qilishi:** Loyihalarni rejalashtirish va amalga oshirish an’anaviy darsga nisbatan ko‘proq vaqt oladi.
- **Murakkab nazorat:** Loyihaning natijalarini baholashda o‘qituvchining me’yoriy va individual baholash tizimi zarur.
- **Resurslar talabi:** Ba’zi loyihalar maxsus texnika, jihoz yoki moddiy resurslarni talab qiladi.

• **Guruhdagi faoliyatdagi nomutanosiblik:** Ba'zi o'quvchilar faol, ba'zilari passiv bo'lishi mumkin, bu natijaga ta'sir qilishi mumkin.

Kasbiy ta'limda qo'llashning ahamiyati: Loyihalash metodi kasbiy ta'limda innovatsion, amaliy va jamoaviy kompetensiyalarni rivojlantirishda strategik vosita hisoblanadi. Bu metod:

- O'quvchilarning real ish sharoitiga moslashuvini ta'minlaydi.
- Kasbiy kompetensiyalarni amaliy ish orqali mustahkamlaydi.
- Mustaqil fikrlash, mas'uliyat va ijodiy yondashuvni shakllantiradi.
- Guruh ichida hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Misol 1: Avtomexanik kasbi

Vazifa: Guruh o'quvchilar avtomobilning energiya samaradorligini oshirish loyihasini ishlab chiqadi.

Jarayon:

1. Muammoni tahlil qilish (yoqilg'i sarfi yuqori, emissiya ko'p).
2. Mavjud resurslarni va texnologiyalarni o'rganish.
3. Innovatsion yechimlar ishlab chiqish (masalan, turbosnayder qo'llash, quvvatni boshqaruvchi elektron modul).
4. Loyihani real tizimga tatbiq etish va natijani baholash.

Natija: O'quvchilar muammolarni innovatsion tarzda hal qilish, texnik yechimlar ishlab chiqish va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Guruh oshpazlar sog'lom va tez tayyorlanadigan restoran menyusini yaratadi.

Jarayon:

1. Bozor va ingredientlarni tahlil qilish.
2. Retseptlar ishlab chiqish va test qilish.
3. Tayyorlash texnologiyalarini optimallashtirish.
4. Tayyor menyuni taqdim qilish va baholash.

Natija: O‘quvchilar innovatsion taom yaratish, guruhda ishlash va vaqtni samarali boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

“ROLLI O‘YIN” METODI

Rolli o‘yin metodi — bu o‘quvchilarning real hayotiy vaziyatlarga moslashtirilgan rollarni ijro etish orqali bilim, ko‘nikma va munosabatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan faol o‘qitish usulidir. Bu metod o‘quvchilarga muayyan kasbga oid vazifalarni bajarish, muloqot qilish, muammolarni hal etish va qaror qabul qilish jarayonlarini simulyatsiya qilish imkonini beradi. Rolli o‘yinlar orqali o‘quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kompetensiyalarni ham egallaydilar.

Ta‘lim jarayonida tutgan o‘rni:

- O‘quvchilar o‘z rollarini ijro etish orqali kasbiy vazifalarni amaliy tarzda bajarishni o‘rganadilar.
- Real hayotga yaqin sharoitda ishlash orqali o‘quvchilarning kasbiy refleksiya va muammoli vaziyatlarga moslashish qobiliyati rivojlanadi.
- Muloqot, hamkorlik, liderlik va tanqidiy fikrlash kabi transversal kompetensiyalar shakllanadi.
- O‘qituvchi nazoratchi emas, balki fasilitator sifatida ishtirok etadi.

Afzalliklari:

- **Amaliy yo‘naltirilganlik:** O‘quvchilar kasbiy vazifalarni real sharoitda bajarishga yaqinlashadi.
- **Ijodkorlik va tashabbus:** Har bir o‘quvchi o‘z rolini ijro etishda ijodiy yondashadi.
- **Kommunikativ ko‘nikmalar:** Muloqot, tinglash, fikr bildirish va kelishuvga erishish ko‘nikmalari rivojlanadi.

• **Motivatsiya:** O‘yin elementi o‘quvchilarda qiziqish va ishtirokni oshiradi.

Kamchiliklari:

• Rollarni tayyorlash va o‘yinni tashkil etish ko‘p vaqt va resurs talab qiladi.

• Ba‘zi o‘quvchilar o‘z rolini jiddiy qabul qilmasligi yoki passiv bo‘lishi mumkin.

• Baholash mezonlarini aniq belgilash murakkab bo‘lishi mumkin.

Kasbiy ta’limda qo‘llashning ahamiyati: Rolli o‘yin metodi kasbiy ta’limda o‘quvchilarning kasbga oid vazifalarni simulyatsiya qilish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, mijozlar bilan muloqot qilish va jamoaviy ishni tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu metod orqali o‘quvchilar kasbiy muhitga moslashadi, o‘z kasbiga nisbatan mas’uliyatni his qiladi va amaliy tajriba orttiradi.

Misol 1: Tibbiy hamshiralik kasbi

Vazifa: O‘quvchilar kasalxonadagi bemor parvarishi jarayonini rolli o‘yin shaklida bajaradilar.

Jarayon: Guruhda bir o‘quvchi hamshira rolini, boshqasi bemor, yana biri shifokor rolini ijro etadi. Hamshira bemorni tekshiradi, dori berish tartibini tushuntiradi, shifokor bilan maslahatlashadi.

Natija: O‘quvchilar bemor bilan muloqot qilish, tibbiy protokollarga rioya qilish, jamoaviy muvofiqlashtirish va favqulodda vaziyatlarga tayyorlik ko‘nikmalarini egallaydi.

Misol 2: Bank xodimi kasbi

Vazifa: O‘quvchilar mijozga bank xizmatlarini taklif qilish va muammolarni hal qilish rollarini ijro etadilar.

Jarayon: Bir o‘quvchi bank xodimi, ikkinchisi mijoz, uchinchisi nazoratchi rovida bo‘ladi. Mijoz kredit olish istagini bildiradi, xodim shartlarni tushuntiradi, nazoratchi hujjatlarni tekshiradi.

Natija: O‘quvchilar xizmat ko‘rsatish madaniyati, huquqiy hujjatlar bilan ishlash, mijoz ehtiyojini aniqlash va muammoli vaziyatlarda yechim taklif qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

MUAMMOLI TA’LIM METODI (Problem-Based Learning, PBL)

Muammoli ta’lim metodi — o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini real hayotiy yoki kasbiy muammolarni yechish jarayoni orqali shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o‘quvchilarga passiv bilim qabul qilish o‘rniga faol izlanish, tahlil qilish va yechim ishlab chiqish imkonini beradi. Muammoli ta’limning asosiy tamoyili shundaki, o‘quvchilar o‘rganilayotgan mavzu yoki kasbiy faoliyat doirasida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil va jamoaviy tarzda hal qiladilar.

Ta’lim jarayonida tutgan o‘rni: Muammoli ta’lim jarayoni quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Muammoni aniqlash: O‘quvchilar real hayotiy yoki kasbiy muammoni tahlil qiladi.

2. Ma’lumot yig‘ish va tahlil qilish: Muammoni yechish uchun kerakli bilim va resurslarni o‘rganish.

3. Yechim variantlarini ishlab chiqish: Alternativ yechimlarni ishlab chiqish va baholash.

4. Yechimni tatbiq etish: Eng maqbul yechimni amaliyotga tatbiq qilish.

5. Natijalarni baholash va tahlil qilish: Jarayon va natijalarni tahlil qilish, xatoliklarni aniqlash va tajriba olish.

Bu metod o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, analitik qobiliyat, ijodiy yondashuv va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Afzalliklari:

- Faol o'rganish: O'quvchi faol izlanadi, nazariya va amaliyotni uyg'unlashtiradi.

- Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Muammolarni bir nechta variantda hal qilish imkonini beradi.

- Amaliy kompetensiyalarni rivojlantirish: O'quvchilar real ish sharoitida kasbiy yechimlarni ishlab chiqadi.

- Jamoaviy ish: Guruhda ishlash orqali kommunikatsiya va hamkorlik ko'nikmalari shakllanadi.

- Motivatsiya va qiziqish: Muammoli vazifalar o'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Kamchiliklari:

- Murakkab nazorat: O'qituvchi guruh ishini va individual faoliyatni nazorat qilishi murakkab.

- Vaqt talab qilishi: Muammolarni tahlil qilish va yechim topish jarayoni an'anaviy darsdan ko'proq vaqt oladi.

- Resurslar talabi: Ba'zi muammolarni yechish uchun maxsus jihozlar yoki ma'lumotlar kerak bo'ladi.

- Boshlang'ich qiyinchilik: Dastlabki bosqichda o'quvchilar metodga moslashishda qiyinchilik sezishi mumkin.

Kasbiy ta'limda qo'llashning ahamiyati: Muammoli ta'lim metodi kasbiy ta'limda o'quvchilarning real ish sharoitiga tayyorlanishini ta'minlaydi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi, shuningdek ijodiy va tanqidiy fikrlashni mustahkamlaydi. Bu metod:

- Kasbiy kompetensiyalarni amaliy ish orqali shakllantiradi.

- Guruh ichida hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

- O'quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish va mas'uliyatni oshiradi.

Misol 1: Elektrmontyor kasbi

Vazifa: O'quvchilar yangi binoda elektr tizimini loyihalash va nosozliklarni bartaraf etish vazifasini bajaradi.

Jarayon:

1. Binoning elektr loyihasini tahlil qilish va xavfsizlik talablarini aniqlash.

2. Turli tizimlarning (yoritish, quvvat, signalizatsiya) xatolik va qarama-qarshiliklarini aniqlash.

3. Optimal yechimni ishlab chiqish (masalan, kabel o'lchamini tanlash, xavfsizlik kalitlarini joylashtirish).

4. Loyihani amaliyotga tatbiq etish va sinovdan o'tkazish.

Natija: O'quvchilar real ish sharoitida qaror qabul qilish, muammolarni tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Guruh oshpazlar sog'lom va tez tayyorlanadigan taom yaratish muammosini hal qiladi.

Jarayon:

1. Bozor va ingredientlarni tahlil qilish, mavjud retseptlarni solishtirish.
2. Turli variantlarda retsept yaratish va ularni sinovdan o'tkazish.
3. Optimal retsept va tayyorlash texnologiyasini tanlash.
4. Tayyor taomni sinovdan o'tkazish va baholash.

Natija: O'quvchilar muammoli vaziyatni tahlil qilish, innovatsion yechim ishlab chiqish va guruhda ishlash ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

KLASTER METODI (Cluster Method)

Klaster metodi - bu o'quvchilarning bilim, g'oya va ma'lumotlarni vizual tarzda guruhlash, tizimlashtirish va ular orasidagi bog'lanishni aniqlashga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Metodning asosiy maqsadi murakkab tushunchalarni segmentlarga ajratib, ularni oson tushunarli va mantiqiy tizimda ko'rsatishdir. Klaster metodida o'quvchilar asosiy mavzu yoki kontseptni markazga yozadi va unga bog'liq tushunchalar, fikrlar yoki misollarni bo'limlarga ajratib, diagramma yoki sxema shaklida joylashtiradi.

Ta'lim jarayonida tutgan o'rni: Klaster metodi ta'lim jarayonida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Ma'lumotlarni vizual tarzda tizimlashtirish: Murakkab kasbiy va nazariy tushunchalarni oson tushunishga yordam beradi.

- Tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish: O'quvchilar tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni tahlil qiladi.

- Bilimlarni mustahkamlash: O'quvchilar mavzuni segmentlarga ajratib, uni yaxshiroq xotirada saqlaydi.

- Ijodiy yondashuvni rivojlantirish: O'quvchilar o'z fikrlarini bo'limlarga ajratib, yangi g'oyalarni yaratadi.

- Guruh ishini qo'llab-quvvatlash: Klasterlarni guruhda yaratish orqali jamoaviy fikrlash va muloqot ko'nikmalari rivojlanadi.

Afzalliklari:

- Vizual o'rganish: Ma'lumotlarni grafik tarzda ko'rsatish orqali o'quvchilar tushunishini osonlashtiradi.

- Murakkab tushunchalarni soddalashtirish: Katta ma'lumotlar bloklarga ajratilib, mantiqiy tartibda taqdim etiladi.

- Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi: Fikrlarni guruhlash va bog'lash orqali yangi g'oyalar paydo bo'ladi.

- Bilimlarni mustahkamlash va xotirada saqlashni oshiradi: Vizual segmentatsiya orqali ma'lumotlar oson esda qoladi.

Kamchiliklari:

- Dastlab murakkablik: O'quvchilarni klaster yaratishga o'rgatish boshlang'ich bosqichda qiyin bo'lishi mumkin.

- Vaqt talab qilishi: Murakkab mavzularni segmentlarga ajratish va vizual tarzda ifodalash ko‘p vaqt oladi.

- Resurs talab qiladi: Rangli markerlar, diagramma vositalari yoki elektron platformalar zarur bo‘lishi mumkin.

- O‘quvchilar orasida faoliyat nomutanosibligi: Ba’zi o‘quvchilar passiv qolishi mumkin, bu guruh ishining samaradorligini pasaytiradi.

Kasbiy ta’limda qo‘llashning ahamiyati: Klaster metodi kasbiy ta’limda o‘quvchilarning murakkab kasbiy tushunchalarni tizimli o‘rganishi, bilimlarni mantiqiy va vizual tarzda bog‘lash, hamda amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash uchun strategik vosita hisoblanadi. Ushbu metod:

- Kasbiy bilimlarni oson tushunishga imkon yaratadi,
- Jamoaviy ish va kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi,
- Innovatsion fikrlash va kreativ yondashuvni shakllantiradi,
- Murakkab jarayonlarni segmentlarga ajratib, real ish sharoitiga tayyorlaydi.

Misol 1: Avtomexanik kasbi

Vazifa: Avtomobilning mexanik tizimlarini tahlil qilish va nosozliklarni aniqlash.

Jarayon:

1. Guruh o‘quvchilar asosiy mavzu sifatida “Avtomobil tizimi”ni markazga yozadi.

2. Tizimni segmentlarga ajratadi: dvigatel, transmissiya, tormoz, suspenziya, elektr tizimi.

3. Har bir bo‘limda mavjud muammolar, yechimlar va texnik parametrlar ko‘rsatiladi.

Natija: O‘quvchilar murakkab avtomobil tizimini vizual tarzda tahlil qiladi, bog‘lanishlarni aniqlaydi va muammolarni samarali yechadi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Guruh oshpazlar restoran menyusini yaratish loyahasini bajaradi.

Jarayon:

1. Markazda “Restoran menyusi” mavzusi yoziladi.

2. Bo‘limlarga ajratiladi: salatlar, sho‘rvalar, asosiy taomlar, desertlar, ichimliklar.

3. Har bir bo‘limda ingredientlar, tayyorlash texnologiyasi, vaqt va narx ko‘rsatiladi.

Natija: O‘quvchilar vizual tizim orqali menyu yaratadi, retseptlar va jarayonlarni optimallashtiradi, jamoaviy ish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

V. MA'RUZA MATN VA O'QUV MATERIALLAR

1-MAVZU: SHAXSNING SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI VA NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK QONUNIYATLARI

Reja:

1. Shaxs shakllanishining biosotsial determinatsiyasi.
2. Shaxsiy namoyon bo'lishning invariantlik xususiyati.
3. Shaxs kompensator mexanizmlarining dinamikasi.
4. Integrativ shaxs xususiyatlarining strukturasi.

Shaxs muammosi psixologiya fanining eng qadimiy va ayni paytda eng dolzarb mavzularidan birini tashkil etadi. Qadimgi yunon faylasufi Aristoteldan tortib to hozirgi zamon neyrotadqiqotchilarigacha bo'lgan ulkan intellektual masofa shaxsni tushunishga qanchalik kuchli intilish mavjudligini ko'rsatadi. Psixologiya fani tarixida shaxs tushunchasi ikki yo'nalishda - bir tomondan, insonning o'ziga xos, takrorlanmas individual xususiyatlari majmui sifatida, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy munosabatlar mahsuli va ijtimoiy rolli mavjudot sifatida talqin etilgan.

Zamonaviy psixologiyada shaxs tushunchasiga yagona ta'rif berish qiyin, chunki har bir nazariy maktab o'z metodologik asosiga tayangan holda shaxsni turlicha izohlaydi. Ammo umumiy nuqtai nazardan qaralsa, shaxs - bu biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan, xulq-atvor, his-tuyg'u va fikrlashda nisbiy barqarorlik ko'rsatadigan hamda o'z-o'zini anglash qobiliyatiga ega bo'lgan insoniy mavjudotdir.

Shaxs tushunchasi ilk bor antik faylasuflar tomonidan muhokama qilingan. Platon shaxsni ruhning jismoniy tanaga qamab qo'yilishi sifatida talqin etib, ruhning uch qismini aql, iroda va hissiyot ajratib ko'rsatgan. Aristotel esa shaxsni ijtimoiy mavjudot (zoon politikon) sifatida tavsiflab, uning fazilatlar (arete) orqali kamolot sari yetishishiga ishongan. O'rta asrlarda Ibn Sino (Avitsenna) shaxsni «nafs» tushunchasi bilan bog'liq holda ko'rib, uni o'simlik, hayvon va insoniy darajalarga

bo'lgan; insoniy nafs esa aql va anglash qobiliyati bilan boshqa mavjudotlardan farqlanadi deb hisoblagan.

Yangi davr falsafasida Dekart cogito ergo sum - «Men o'ylayman, demak menman» - degan mashhur ibora bilan shaxsning asosini ong va fikrlash qobiliyatida ko'rdi. Lokk tabula rasa nazariyasi bilan shaxs shakllanishida tajriba va muhitning ustuvorligini ta'kidladi. Kant esa shaxsni axloqiy mavjudot sifatida ta'riflab, uning avtonomiya va erkin iroda asosida harakat qilishini alohida qayd etdi. Bu falsafiy asoslar keyinchalik ilmiy psixologiyaning metodologik poydevori bo'lib xizmat qildi. Ilmiy psixologiya XIX asrning oxirlarida mustaqil fan sifatida shakllanishi bilan birga shaxs muammosini ham izchil eksperimental va klinik usullar yordamida o'rganishga kirishdi. Vilgelm Vundt tashkil etgan birinchi psixologiya laboratoriyasi (Leipzig, 1879) asosan sezgi va idrok jarayonlarini o'rganishga qaratilgan bo'lsa-da, keyinchalik shaxs psixologiyasi alohida sohaga aylandi. Zigmund Freyding psixoanalitik usuli, Frensis Galtoning individual farqlarni o'lchash bo'yicha tadqiqotlari va klinik psixologiyaning rivojlanishi shaxs psixologiyasini mustaqil fanga aylantirdi.

Shaxs psixologiyasida nazariyalar soni juda ko'p bo'lib, ularni bir necha asosiy yo'nalishlar atrofida tasniflash mumkin. Har bir nazariya shaxsning turli jihatlarini - biologik, ijtimoiy, kognitiv yoki motivatsion alohida ta'kidlaydi. Quyida eng muhim va ta'sirchan nazariyalar batafsil ko'rib chiqiladi. Freyd shaxs strukturasi uch bosqichli model - Id, Ego va Superego orqali tushuntirib berdi. Id - bu insonning tug'ma, ibtidoiy, libidinal va aggressiv energiyalar manbai bo'lib, u zavq olish tamoyili (pleasure principle) asosida ishlaydi va hech qanday axloqiy cheklovlarni tan olmaydi. Ego esa haqiqat tamoyili (reality principle) asosida ishlaydi va Id ning talablarini tashqi dunyo imkoniyatlari bilan muvozanatlashtirishga harakat qiladi. Superego jamiyat va ota-onadan o'zlashtirilgan axloqiy me'yorlarni ifodalaydi.

Freyding eng muhim hissasi - psixologik himoya mexanizmlari nazariyasidir. Repressiya (siqib chiqarish), proyeksiya, ratsionalizatsiya, sublimatsiya va boshqa himoya mexanizmlari shaxsning ichki ziddiyatlardan o'zini muhofaza qilish usullari sifatida tavsiflangan. Bu mexanizmlar hozirgi kunda ham

linik psixologiyada amaliy qo'llanilmoqda. Bundan tashqari, Freyd shaxs rivojlanishining besh psixoseksual bosqichini og'zaki, anal, fallik, latent va genital aniqladi va har bir bosqichda yechilmagan muammolar keyingi shaxs rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidladi.

Erikson Freydning biologik determinizmini keskin tanqid qilib, shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va madaniyatning hal qiluvchi rolini ta'kidladi. Uning nazariyasi bo'yicha shaxs rivojlanishi 8 ta psixosotial krizisni o'z ichiga oladi va bu krizislar umr bo'yi davom etadi. Har bir bosqichda insonning oldiga ma'lum bir ijtimoiy muammo qo'yiladi va uni ijobiy hal etish keyingi rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Bosqich (yosh)	Asosiy krizis va natija
Chaqaloqlik (0-1 yosh)	Ishonch vs. Ishonchsizlik - Umid his-tuyg'usi shakllanadi
Ilk bolalik (1-3 yosh)	Mustaqillik vs. Shubha - Irodaning shakllanishi
O'yin yoshi (3-6 yosh)	Tashabbuskorlik vs. Aybdorlik - Maqsadga yo'nalganlik
Maktab yoshi (6-12 yosh)	Mehnatsevarlik vs. Kamchilik hissi - Kompetentlik
O'smirlik (12-20 yosh)	Identitet vs. Identitet chalkashligi - Sadoqat
Yoshlik (20-40 yosh)	Intimlik vs. Yolg'izlik - Muhabbat
Kattalar yoshi (40-65 yosh)	Generativlik vs. Stagnatsiya - G'amxo'rlik
Keksalik (65+ yosh)	Ego integrasiyasi vs. Umidsizlik - Donolik

Maslou psixoanalizning pessimistik va behaviorizming mexanistik yondashuvlariga muqobil sifatida gumanistik psixologiyani yaratdi. Uning ehtiyojlar piramidasi - fiziologik, xavfsizlik, mansublik, hurmat va o'z-o'zini amalga oshirish shaxs motivatsiyasini tushuntirishda inqilobiy model bo'ldi. Maslou o'z-o'zini amalga oshirgan (self-actualized) shaxslarni Linkoln, Eynshteyn, Tereza onani o'rganib, ularning umumiy xususiyatlarini aniqladi: haqiqatni to'liq idrok etish, o'z-o'zini qabul qilish, spontanlik, muammolarga yo'nalganlik, yolg'izlikni his qilish qobiliyati va tepe-tajribalar (peak experiences).

Maslou o'z umrining oxirida piramidaga oltinchi bosqich o'z-o'zini transcendantsiya (self-transcendence) qo'shdi. Bu bosqich insonning o'zidan yuqori

bo'lgan maqsadlar, ma'naviyat va inson zotiga xizmat qilish orqali baxt topishini anglatadi. Bu qo'shimcha hozirgi ijobiy psixologiya va ma'naviyat psixologiyasi yo'nalishlari uchun muhim asos bo'ldi.

Rojers shaxsning asosida «haqiqiy o'z» (real self) va «ideal o'z» (ideal self) o'rtasidagi munosabat yotadi deb hisobladi. Agar bu ikki «o'z» o'rtasida katta farq mavjud bo'lsa, shaxs o'zini noqulay his qiladi va psixologik muammo kelib chiqadi. Rojers terapiyasida shartsiz ijobiy munosabat (unconditional positive regard), empativ tushunish va kongruentsiya uch asosiy shartni aniqladi. Bu shartlar ta'minlanganda inson o'zining to'liq qadriyatli shaxsga (fully functioning person) aylanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bandura shaxs rivojlanishini uch omilning o'zaro ta'siri xulq-atvor, shaxsiy omillar va muhit orqali tushuntiradigan retsiprok determinizm modelini taklif etdi. Uning eng muhim hissasi kuzatib o'rganish (observational learning) yoki vikariol konditsionlash nazariyasidir. Banduraning mashhur Bobo qo'g'irchoq tajribasida bolalar kattalarning tajovuzkor xulqini kuzatib, undan o'rganishini empirik tarzda isbotladi. Banduraning yana bir muhim tushunchasi o'z-samaradorlik (self-efficacy) shaxsning muayyan vazifani bajarish qobiliyatiga bo'lgan ishonchidir. O'z-samaradorlik darajasi yuqori bo'lgan shaxslar qiyinchiliklarga dosh bera oladi, muvaffaqiyatsizlikdan dars chiqaradi va o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshiradi. Bu tushuncha hozirgi pedagogik psixologiyada, sport psixologiyasida va kasbiy rivojlanishda keng qo'llaniladi.

Bek shaxsning psixologik muammolari asosida noto'g'ri kognitiv sxemalar dunyoni idrok etishning barqaror naqshlari yotadi deb hisobladi. Bu sxemalar bolalikda shakllanib, keyinchalik barcha yangi tajribalarni filtrlaydi. Depressiya, tashvish va boshqa psixologik muammolar mazkur sxemalarning buzilishidan kelib chiqadi. Kognitiv sxemalar o'z-o'zi haqidagi («Men layoqatsizman»), boshqalar haqidagi («Odamlar ishonchsiz») va kelajak haqidagi («Hamma narsa yomon bo'ladi») ishtiroklardan iborat.

Zamonaviy neyropsixologiya va genetika shaxs shakllanishida biologik omillarning rolini yangi darajada ko'rsatmoqda. Egzozom tadqiqotlari o'g'il-qiz va

ota-onalar o'rtasida shaxs xususiyatlarida 40-60% meros qolish darajasini ko'rsatadi. Ammo bu genetik determinizm degan ma'noni anglatmaydi atrof-muhit, tarbiya va individual tajriba genlarning ifodalanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Epigenetika genlarning tashqi muhit ta'sirida o'zgarib turishi haqidagi fan shaxs rivojlanishida biologiya va muhitning o'zaro ta'sirini yangi ko'z bilan tushunishga imkon berdi. Erta bolalikdagi stress tajribalari kortizol darajasini o'zgartirishi va bu o'zgarishlar avloddan avlodga o'tishi mumkinligi isbotlandi. Bu kashfiyot an'anaviy «tabiat vs. tarbiya» (nature vs. nurture) munozarasini yanada murakkablashtirdi.

Shaxs rivojlanishi tasodifiy emas, u ma'lum qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Bu qonuniyatlar turli nazariy yo'nalishlar va empirik tadqiqotlar tomonidan tasdiqlangan bo'lib, psixologiya fanining universal asosini tashkil etadi.

Shaxs rivojlanishi ma'lum bir biologik yetuklik darajasiga erishmasdan to'liq amalga oshmaydi - bu birinchi asosiy qonuniyatdir. Vigotskiyning «proximal rivojlanish zonasi» tushunchasi ham shu tamoyilga asoslanadi. Aql-idrokning, ijtimoiy-emotsional kompetentlikning va til qobiliyatining rivojlanishi ma'lum bir nevrologik yetuklikni talab qiladi. Shu sababli, masalan, formal operatsion tafakkur tafakkurini (Piajening so'ziga ko'ra) 11-12 yoshgacha bo'lgan bolalarda rivojlantirish mumkin emas, bu biologik qonuniyatga ziddir. Aleksey Leontev tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi shaxs faqat faoliyat jarayonida shakllanadi degan tamoyilga asoslanadi. Shaxsning qadriyatlarini, motivlari va xarakter xususiyatlari bevosita faoliyatda namoyon bo'ladi va faoliyat orqali o'zgaradi. Bu qonuniyat pedagogikada ham katta ahamiyat kasb etadi: talabaning passiv holda ma'ruza tinglashi emas, balki muammoli vazifalarni yechishi, loyihalarda qatnashishi va real munosabatlar tizimiga kirishishi shaxsini rivojlantiradi.

Lev Vigotskiyning mashhur qonuniyati bo'yicha har bir psixologik funktsiya avval insonlararo (inter-psixologik) darajada, keyin esa shaxs ichida (intra-psixologik) darajada namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, bola avval boshqalar bilan muloqotda yangi tushunchalarni o'zlashtiradi, keyin esa ularni o'z ichida mustaqil tarzda qo'llay boshlaydi. Bu tamoyil ta'limning ijtimoiy tabiatini ko'rsatib, hamkorlikdagi o'qish va ustoz-shogird munosabatlarining ahamiyatini paygambar

qiladi. Rivojlanish psixologiyasida kritik davrlar (critical periods) va sezgir davrlar (sensitive periods) tushunchasi katta ahamiyat kasb etadi. Kritik davrlar - bu ma'lum bir rivojlanish jarayoni faqat muayyan vaqt oralig'ida sodir bo'la oladigan bosqichlardir. Til o'zlashtirish uchun kritik davr taxminan 7 yoshga qadar bo'lib, bu davrda miya neyronlari til strukturalariga ayniqsa sezgir bo'ladi. Agar bola bu davrda til muhitidan mahrum qolsa, keyinchalik to'liq til kompetentligini o'zlashtirishi juda qiyin bo'ladi. Sezgir davrlar esa kritik davrlardan farqli o'laroq, nisbiy xarakter kasb etadi - bu davrda o'rganish osonroq va samaraliroq kechadi, lekin keyinchalik ham iloji mavjud. Ijtimoiy bog'lanish (attachment) uchun sezgir davr 0-3 yosh, muloqot ko'nikmalari uchun esa 2-8 yosh deb hisoblanadi.

Dialektik psixologiya va Erikson nazariyasi inson rivojlanishining asosida inqiroz va ziddiyatlar yechimi yotadi degan fikrni ilgari suradi. Rivojlanish inqirozlari - bu muayyan yoshda tabiiy ravishda kelib chiqadigan psixologik keskinlik holatlardir. Ularni ijobiy yechish shaxsni yangi darajaga ko'taradi. Masalan, o'smirlik davridagi identitet inqirozini muvaffaqiyatli yechgan yosh kishi o'zining qadriyatlarini, maqsadlari va ijtimoiy rolini aniq anglagan holda kattalar hayotiga kiradi. Shaxsning psixologik belgilari, bu uning mohiyatini, o'ziga xosligini va boshqalardan farqini ko'rsatadigan indikatorlardir. Ular xulq-atvorda, muloqotda, his-tuyg'u va fikrlashda namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini anglash - shaxsning asosiy belgisidir. Bu o'z-o'zining fikrlash, his-tuyg'u va xulq-atvorini kuzatish, baholash va boshqarish qobiliyatidir. O'z-o'zini anglash uch darajada namoyon bo'ladi: birinchi daraja - jismoniy o'z-o'zini anglash (o'z tanasini boshqalarning tanasidan farqlash); ikkinchi daraja - ijtimoiy o'z-o'zini anglash (boshqalarning ko'zi bilan o'zini ko'rish); uchinchi daraja - psixologik o'z-o'zini anglash (o'zining ichki dunyosini chuqur tushunish). Shaxsning motivatsion tizimi uning xulq-atvorini yo'naltiruvchi va quvvatlaydigan kuchlar majmuasidir. Qadriyatlar - bu shaxs tomonidan muhim deb tan olingan va hayot yo'nalishini belgilaydigan abstraktiv tushunchalardir. Miltonning qadriyatlar nazariyasi bo'yicha qadriyatlar terminal (maqsad) va instrumental (vosita) turlarga bo'linadi. Shaxsning

qadriyatleri ierarxiyasi uning har kunda qabul qiladigan qarorlarida, munosabatlarida va hayot tarzida aks etadi.

Temperament - bu shaxsning genetik asosda belgilangan reaktivlik, faollik va emotsionallik xususiyatlaridir. Gippokrat va Galen tomonidan tasvirlangan to'rt temperament turi (xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik) hozirgi kunda Greyt Faiv (Big Five) Katta Beshlik modeli bilan almashtirildi. Katta Beshlik modeli ochiqlik (Openness), vijdonlilik (Conscientiousness), ekstraversiya (Extraversion), kelishuvchilik (Agreeableness) va neyrotizm (Neuroticism) kabi besh asosiy xususiyatni ajratib ko'rsatadi va bu model 50 dan ortiq mamlakatda empirik tarzda tasdiqlangan. Xarakter esa temperamentdan farqli o'laroq, tarbiya va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadigan barqaror xulq-atvor naqshlari majmuidir. Irodaviy xususiyatlar, axloqiy tamoyillar va sotsial ko'nikmalar xarakterning tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Goleman va Mayer-Salovey-Karuzo tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt (EI) nazariyasi shaxsning his-tuyg'ularini tushunish, boshqarish va boshqalar his-tuyg'ulariga mos tarzda javob berish qobiliyatini o'rganadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt darajasi akademik muvaffaqiyatni, kasbiy samaradorlikni va shaxslararo munosabatlar sifatini an'anaviy IQ dan ko'ra ko'proq bashorat qila oladi.

2-AMALIY MASHG'ULOT: SHAXS TUSHUNCHASI TUZILISHI, SHAXSNING RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR.

Topshiriq 2.1 - Case-study tahlili: Siz maktab psixologisiz. 9-sinf o'quvchisi Jasur haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan: u tengdoshlari bilan muloqotda qiyinchilik sezadi, o'zini "hech kim" deb hisoblaydi, lekin matematika olimpiadasida doim 1-o'rinni egallaydi, kichik bolalarga ixtiyoriy ravishda yordam beradi va kuchli adolat tuyg'usiga ega.

Vazifa: Jasurning shaxsini K.Platonov yoki A.N.Leontev tuzilishi bo'yicha tahlil qiling. Har bir tarkibiy qismga (yo'nalganlik, tajriba, individual xususiyatlar, biologik xususiyatlar) dalil keltiring. So'ngra: bu o'quvchi "shaxs" tushunchasining psixologik mezonlariga to'liq javob beradimi - asoslangan xulosangizni yozing.

Topshiriq 2.2 - Qiyosiy tuzilish sxemasi: Psixologiya tarixi davomida shaxs tuzilishini turlicha talqin etilgan: Freyd (Id, Ego, Superego), Allport (xususiyatlar nazariyasi), Rubinshteyn (faoliyat yondashuvi), Erikson (psixosotsal bosqichlar).

Vazifa: Ushbu to'rtta yondashuvni qiyosiy jadval shaklida tahlil qiling (mezonlar: inson tabiatiga qarash, tuzilish elementlari, rivojlanish mexanizmi, amaliy qo'llanilishi). Keyin, O'zbekiston umumta'lim maktabi sharoitiga qaysi yondashuv ko'proq mos keladi - 300 so'zli ilmiy asoslangan xulosangizni yozing.

3-MAVZU: SHAXS IJTIMOYILASHUV JARAYONI VA O'Z-O'ZINI ANGLASH MASALALARI, SHAXSNING QOBILIYAT VA EHTIYOJLARI

Reja:

1. Ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish.
2. Ijtimoiy moslashuvning psixologik determinatsiyasi.
3. Subyektiv o'z-o'zini baholash korreksiyasi.
4. Shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi.

Zamonaviy jamiyatda shaxsning shakllanishi, uning ijtimoiy muhitga moslashuvi va to'laqonli rivojlanishi masalasi eng dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Globallashuv jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar shaxs rivojlanishiga yangicha talablar qo'ymoqda. Shu sababli ham psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarining kesishmasida joylashgan bu mavzu keng ko'lamli tadqiqotlarni talab etadi.

Ushbu maqolada shaxsning rivojlanishi, tarbiyasi va ijtimoiylashuvi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilinadi. Mahalliy va xalqaro olimlarning fikrlari, xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari, ijtimoiylashuvga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar, ijtimoiylashuv turlari, shuningdek, ushbu jarayondagi dolzarb muammolar keng ko'lamda yoritiladi.

Maqolaning maqsadi shaxs rivojlanishi va ijtimoiylashuvi jarayonlarini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish, tarbiyaning bu jarayondagi tutgan o'rnini psixologik-

pedagogik nuqtai nazardan asoslash hamda ushbu sohadagi muammolarni ilmiy jihatdan baholashdan iborat.

"Shaxs" tushunchasi psixologiya va pedagogikada markaziy o'rin tutadi. Rus psixologi A.N. Leontyev ta'rifiga ko'ra, shaxs - bu insonning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va bu munosabatlar asosida shakllanadigan sifatlar yig'indisidir. Shaxs biologik va ijtimoiy omillarning dialektik birligi mahsuli bo'lib, u doimo rivojlanish va o'zgarish jarayonida bo'ladi.

O'zbek pedagogikasida ham shaxs rivojlanishiga alohida e'tibor berilgan. Buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" va boshqa asarlarida insonning ruhiy va jismoniy rivojlanishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka katta ahamiyat bergan. Yusuf Xos Hojib esa "Qutadg'u bilig" asarida shaxsning ma'naviy kamoloti uchun zarur bo'lgan fazilatlarni batafsil ta'riflab bergan.

Zamonaviy psixologiyada shaxs rivojlanishi bir necha yo'nalishda tadqiq etiladi: biogenetik nazariya (S.Xoll, K.Byuler), sotsiogenetik nazariya (E.Tordayk, B.Skinner), psixogenetik nazariya (Z.Freyd, E.Erikson) va konvergentsiya nazariyasi (V.Shtern). Bu nazariyalarning har biri shaxs rivojlanishining turli jihatlarini yoritsa-da, ularning barchasi shaxsni dinamik va ko'p qirrali hodisa sifatida talqin qiladi.

Erik Erikson tomonidan ishlab chiqilgan psixosotsiologik rivojlanish nazariyasiga ko'ra, shaxs hayot davomida sakkiz muhim bosqichdan o'tadi. Har bir bosqichda shaxs ma'lum bir inqirozni yengib o'tishi va yangi sifatlarni egallashi zarur. Chaqaloqlik davrida (0-1 yosh) ishonch va ishonchsizlik o'rtasidagi ziddiyat, ilk bolalik (1-3 yosh) davrida mustaqillik va shubha o'rtasidagi kurash, maktabgacha yoshda (3-6 yosh) tashabbus va aybdorlik hissi o'rtasidagi to'qnashuv kuzatiladi.

L.S.Vigotskiy esa shaxs rivojlanishida "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasini kiritdi. Bu tushunchaga ko'ra, bola o'zi mustaqil bajara olmaydigan, lekin kattalar yordamida bajara oladigan vazifalar doirasi uning rivojlanishini rag'batlantiradi. Ushbu nazariya zamonaviy pedagogikaning poydevori bo'lib, ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etishda keng qo'llaniladi.

Tarbiya - shaxsni ma'naviy, axloqiy, intellektual va jismoniy jihatdan shakllantirishga qaratilgan maqsadli jarayon. O'zbek pedagogik fani vakillaridan akademik Yahyo G'ulomov tarbiyani "insonni insoniylashtirish jarayoni" deb ta'riflaydi. Professor M.Ochilov esa tarbiyani shaxs kamolotini ta'minlovchi ijtimoiy hodisa sifatida baholaydi va uning uchta asosiy vazifasini bilim berish, ko'nikma hosil qilish va munosabatlarni shakllantirish ajratib ko'rsatadi.

Xalqaro pedagogik adabiyotda tarbiyaning ta'rifi ham turli xil shaklda ifodalanadi. Nemis pedagogi I.G.Pestalotssi tarbiyani bolaning tabiiy imkoniyatlarini rivojlantirish jarayoni sifatida talqin qilgan. Fransuz mutafakkiri Jan-Jak Russo esa bolani erkin tarbiyalash g'oyasini ilgari surib, "tabiatga qaytish" tamoyilini asoslab bergan. Rus buyuk pedagogi K.D.Ushinskiy tarbiyani milliy xususiyatlar bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqib, xalq pedagogikasining ahamiyatini alohida ta'kidlagan.

Amerikalik tadqiqotchi Djon Dyui pragmatik pedagogika nuqtai nazaridan tarbiyani "tajriba orqali o'rganish" jarayoni deb hisoblaydi. Uning "maktab hayot uchun tayyorlanish emas, balki hayotning o'zidir" degan qoidasi ta'lim-tarbiya tizimiga yangicha yondashuv kiritdi. Bugungi kunda ham Dyuning konstruktivistik pedagogikasi xalqaro ta'lim standartlarida keng qo'llaniladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng milliy pedagogika fani yangi bosqichga ko'tarildi. Akademik N.Muslimov shaxsni shakllantirishda milliy an'analar, urf-odatlar va qadriyatlarning hal qiluvchi rolini alohida ta'kidlaydi. Uning tadqiqotlarida "milliy tarbiya modeli" tushunchasi keng yoritilgan bo'lib, unda oila, mahalla, ta'lim muassasasi va davlat tizimining hamkorligi asosiy o'rin tutadi.

Pedagog olim R.Mavlonova oilaviy tarbiya masalalarini chuqur o'rganib, ona-bola munosabatlarining shaxs shakllanishidagi o'rnini tadqiq etgan. Uning kuzatishlari bo'yicha, oiladagi psixologik iqlim bolaning keyingi hayot sifatini 60-70 foizga belgilab beradi. Professor B.Tursunov esa axloqiy tarbiya masalalarini milliy va umuminsoniy qadriyatlar birligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqib, "axloqiy voyaga yetish" jarayonining bosqichlarini belgilab bergan.

Yaponiya tarbiya tizimi dunyo bo'yicha eng samarali tizimlardan biri sifatida tan olingan. Yaponiyada "shudan" (jamo) tarbiyasi alohida ahamiyat kasb etadi: bolalar erta yoshdan jamoaviy mas'uliyatni his etishga, o'zaro yordam berishga va mehnatni ulug'lashga o'rgatiladi. Maktabgacha muassasalarda bolalar o'z sinfxonalarini o'zlari tozalaydi, bu esa ularda mehnatsevarlik va mas'uliyat hissini shakllantiradi.

Skandinaviya mamlakatlari, xususan Finlyandiya va Shvetsiya, bolaga yo'naltirilgan tarbiya tizimi bilan ajralib turadi. Finlyandiyada 7 yoshgacha majburiy ta'lim yo'q: bu yoshdagi bolalar erkin o'yin orqali rivojlanadi. Natijada finlandiyalik o'quvchilar PISA xalqaro testlarida muntazam ravishda yuqori ko'rsatkichlarni namoyish etmoqda. Mazkur tizimda o'qituvchiga bo'lgan ishonch, minimal nazorat va maksimal ijodiy erkinlik asosiy tamoyillar hisoblanadi.

Janubiy Koreya tarbiya tizimi "kibun" (jamoaviy uyg'unlik) va "nunch'i" (vaziyatni idrok etish) tushunchalariga asoslanadi. Ota-onalarning ta'limga sarmoya kiritishdagi ishtiyoqi va farzand kamolotiga bo'lgan yuksak e'tibor ushbu mamlakatni texnologik jihatdan tez rivojlanuvchi mamlakatlarga aylantirdi. Biroq ayni vaqtda yosh koreyaliklar o'rtasida stressning yuqori darajasi tarbiya tizimidagi muammolardan dalolatdir.

Germaniyada tarbiya tizimi erta kasbiy yo'naltirish bilan mashhur. 10-12 yoshdan boshlab bolalar o'z qiziqishlari va qobiliyatlariga qarab turli yo'nalishlarga akademik, texnik yoki amaliy yo'naltiriladi. Dual ta'lim tizimi (maktab va korxonadagi amaliy mashg'ulotlarning kombinatsiyasi) Germaniya iqtisodiyotining raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida baholanadi.

Atoqli psixolog Abraham Maslouning ehtiyojlar piramidasiga ko'ra, shaxsning o'z-o'zini actualization qilishi eng yuqori insoniy ehtiyoj. Bu ehtiyoj faqat quyi bosqichlardagi ehtiyojlar (fiziologik, xavfsizlik, sevgi, hurmat) qondirilgandan so'ng yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham to'laqonli tarbiya faqat bolaning ma'naviy rivojlanishiga emas, balki uning asosiy ehtiyojlari qondirilishiga ham e'tibor qaratishi lozim.

Lev Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va madaniy vositalarning (til, belgilar, asboblari) hal qiluvchi rolini asoslab berdi. Uningcha, yuqori darajadagi psixik funksiyalar (ixtiyoriy diqqat, mantiqiy xotira, abstrakt tafakkur) ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanadi va dastlab ikki kishi o'rtasidagi muloqotda, so'ngra shaxsning ichki jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Social Learning Theory) tarbiyaning mexanizmlarini yangicha tushuntirib berdi. Bandura shuni isbotladiki, odamlar faqat o'z tajribalari orqali emas, balki boshqalarni kuzatib ham o'rganadilar. "Modeling" (namunaviy ko'rsatish) va "vikariy mustahkamlash" mexanizmlari tarbiya amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Shuning uchun tarbiyachi, o'qituvchi va ota-onaning shaxsiy namunasi so'zli ko'rsatmalardan ko'ra samaraliroq bo'lishi mumkin.

Pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya paradigmasi zamonaviy yondashuvlarning asosini tashkil etadi. Bu paradigmaga ko'ra, har bir o'quvchi o'ziga xos shaxs bo'lib, uning individual xususiyatlari, qiziqishlari va rivojlanish sur'ati e'tiborga olinishi zarur. Rossiyalik pedagog olim I.S.Yakimanskayaningcha, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchini ta'lim jarayonining sub'ekti, ya'ni faol ishtirokchisiga aylantiradi.

A.S.Makarenkoning "Pedagogik she'r" asarida tarbiyaning jamoa orqali amalga oshirilishi nazariyasi batafsil yoritilgan. Makarenko kollektiv tarbiyani shaxs shakllanishining asosiy mexanizmi sifatida ko'rib chiqadi. Biroq uning konsepsiyasida shaxsning jamoa manfaati bilan birlikda o'ziga xos individual xususiyatlarining saqlanishi ham muhim shart sifatida ta'kidlangan.

Braziliyalik pedagog Paulo Freire o'zining "Mazlumlarga pedagogika" asarida an'anaviy tarbiyani "bank tarbiyasi" - ya'ni o'quvchi miyasini ma'lumot bilan to'ldirishga qaratilgan mexanik jarayon deb tanqid qiladi. Freire tarbiyani dialog va tanqidiy tafakkur orqali amalga oshirilishi lozim deb hisoblaydi. Uning "ozod etuvchi pedagogika" g'oyasi bugungi kunda ham ta'lim-tarbiya islohotlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamlashtirish jarayoni shaxs ijtimoiylashuvida yangi va

murakkab muammolarni keltirib chiqarmoqda. "Ekran vaqti" muammosi bolalar va o'smirlarning gadjetlarga haddan ziyod bog'liq bo'lib qolishi psixolog va pedagoglarning katta tashvishiga aylandi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, kuniga 4 soatdan ko'proq smartfon ishlatadigan o'smirlar depressiya va yolg'izlik kayfiyatiga ko'proq uchraydilar.

Kiberbulling (internet orqali zo'ravonlik) zamonaviy ijtimoiylashuvning dolzarb muammosiga aylandi. Maktabdagi an'anaviy zo'ravonlikdan farqli ravishda, kiberbulling jabrlanuvchini uyida ham tinch qo'ymaydi. Bu hodisa ayniqsa qizlar o'rtasida tez-tez uchraydi va og'ir psixologik oqibatlariga ijtimoiy izolyatsiya, o'z-o'ziga ishonchsizlik, depressiyaga olib kelishi mumkin.

Migrasiya va madaniy shok muammosi globallashuv davrida yanada keskinlashdi. Boshqa mamlakatga ko'chib o'tgan oilalarning farzandlari ikki madaniyat o'rtasida qolib, "ikkilamchi ijtimoiylashuv inqirozi"ni boshdan kechiradilar. Ular bir tomondan yangi madaniyatga moslashishga harakat qiladi, ikkinchi tomondan ota-ona madaniyatini saqlab qolish bosimi ostida bo'ladilar. Bu psixologik kuchlanish ko'pincha identlik inqiroziga olib keladi.

Oiladagi psixologik zo'ravonlik shaxs ijtimoiylashuviga eng jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri. John Bowlby ishlab chiqqan "bog'lanish nazariyasi" (Attachment Theory) bo'yicha, bolalik davrida asosiy g'amxo'r bilan shakllangan himoyali yoki himoyasiz bog'lanish modeli katta yoshdagi barcha munosabatlarga ta'sir etadi. Travmatik tajribalar asabiy tizimga ta'sir qilib, ijtimoiylashuvni sezilarli darajada qiyinlashtirishi mumkin. Ijtimoiy tengsizlik va kambag'allik shaxs rivojlanishiga to'siq bo'luvchi muhim ijtimoiy omil sifatida ko'riladi. Sotsiolog Pierre Burdie "ijtimoiy kapital" tushunchasini kiritib, turli ijtimoiy guruhlardagi bolalar o'rtasidagi imkoniyatlar farqini ko'rsatdi. Boy oilalardan chiqqan bolalar ko'proq madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy resurslardan foydalanadi, bu esa ularning ijtimoiylashuvi va rivojlanishi uchun qulay sharoitni ta'minlaydi.

Deviant xulq-atvor ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish ijtimoiylashuv muammolarining ko'rinadigan belgisi hisoblanadi. Robert Merton o'zining anomiya

nazariyasida deviant xulq-atvorni jamiyat tomonidan e'lon qilingan maqsadlar va bu maqsadlarga erishish uchun mavjud vositalar o'rtasidagi ziddiyatdan kelib chiqadi, deb tushuntiradi. Yoshlar delinkvensiyasi (huquqbuzarlik) ko'pincha ijtimoiylashuv jarlikining tashqi ko'rinishi bo'ladi. O'zbekistonda shaxs rivojlanishi va ijtimoiylashuvi sohasida bir qator muammolar mavjud bo'lib, ular jamiyatning izchil rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Birinchidan, an'anaviy va zamonaviy tarbiya yondashuvlari o'rtasidagi ziddiyat ko'plab oilalarda keskin ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Eski avlod an'anaviy tarbiya usullarini qo'llab, yosh avlod esa zamonaviy erkinroq yondashuv tarafdori bo'lganida avlodlararo muloqotda tushunmovchiliklar yuzaga kelmoqda.

Mehnat migratsiyasi muammosi O'zbekiston uchun alohida dolzarblik kasb etadi. Har yili yuz minglab ota-onalar mehnat qidirish maqsadida xorijga ketganda ularning farzandlari ko'pincha buvi-bobolari yoki qarindoshlari qaramog'ida qoladi. Bu holatda bolalar ota-ona muhabbati va ishtirokidan mahrum bo'lib, ijtimoiylashuv jarayonida sezilarli qiyinchiliklar bilan duch kelishlari mumkin. Ushbu muammolarni yechish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Davlat darajasida oilalarni qo'llab-quvvatlash dasturlari, maktablarda psixologik xizmat ko'rsatishni kuchaytirish, mahalla faolligini rag'batlantirish va raqamli savodxonlik dasturlarini joriy etish zarur. Bundan tashqari, ota-onalar pedagogik bilimlarini oshirish maqsadida "ota-onalar akademiyalari" tashkil etish ham samarali chora sifatida taklif etilmoqda.

Shaxs ijtimoiylashuv jarayoni va o'z-o'zini anglash masalalari

Ijtimoiylashuv - bu insonning jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qadriyatlar, bilimlar va xulq-atvor naqshlarini o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon tug'ilishdan boshlanib, umr bo'yi davom etadi. Birlamchi ijtimoiylashuv (0-7 yosh) oila doirasida amalga oshadigan, eng chuqur va barqaror naqshlarni shakllantiradigan bosqich. Ikkilamchi ijtimoiylashuv maktab, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va kasb muhiti ta'sirida amalga oshadigan bosqich. Uchinchi bosqich katta yoshdagi hayot o'zgarishlari (nikoh, yangi kasb, ko'chib o'tish) natijasidagi resotsialisatsiya.

Ijtimoiylashuv insonning jamiyatdagi me'yorlar, qadriyatlar, bilimlar va xulq-atvor namunalarini o'zlashtirib, to'laqonli ijtimoiy subyektga aylanish jarayoni. Sotsiolog Entoni Giddens ijtimoiylashuvni "shaxsning ijtimoiy hayotga kirishi" deb ta'riflaydi. Bu jarayon tug'ilishdan boshlanib, hayot davomida to'xtovsiz davom etadi.

Sotsiolog Talcott Parsons ijtimoiylashuvni ijtimoiy tuzumning barqarorligini ta'minlovchi funksional mexanizm sifatida tavsiflaydi. Uning struktural-funksionalizm nazariyasiga ko'ra, ijtimoiylashuv orqali jamiyat o'z madaniy merosini avloddan avlodga yetkazadi va ijtimoiy integratsiyani saqlab qoladi. Parsonsning ushbu g'oyalari zamonaviy sotsiologiyada muhim ahamiyatini saqlab qolmoqda.

O'zbek sotsiologiyasida ijtimoiylashuv mahalliy sharoitda ko'rib chiqiladi. Mahalla instituti O'zbekistonda ijtimoiylashuvning noyob platformasi sifatida xizmat qiladi. Mahalla tizimi orqali shaxs an'anaviy qadriyatlarni o'zlashtiradi, jamoa hayotiga qo'shiladi va ijtimoiy nazorat mexanizmlarini anglaydi. Bu tizim O'zbekistonda avlodlar o'rtasidagi uzluksiz bog'liqlikni ta'minlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Birlamchi ijtimoiylashuv - hayotning ilk yillarida, asosan oila muhitida kechadigan eng muhim bosqich. Bu davrda bola tilni o'rganadi, asosiy xulq-atvor normalari va qadriyatlarni qabul qiladi. Psixologlar ushbu davrni "ijtimoiy hayotning poydevori" deb atashadi, chunki bu bosqichda shakllanadigan shaxsiy xususiyatlar hayot davomida asosiy ko'rinishini saqlab qoladi.

Ikkilamchi ijtimoiylashuv - maktab, tengdoshlar guruhi, kasb-hunar muassasalari va ommaviy axborot vositalari orqali kechadigan jarayon. Bu bosqichda shaxs yangi ijtimoiy rollarga o'rganadi va turli ijtimoiy guruhlar bilan munosabat o'rnatadi. Ikkilamchi ijtimoiylashuv birlamchi ijtimoiylashuvni to'ldiradi va ba'zan uning natijalariga muqobil qarashlarga olib keladi.

Qayta ijtimoiylashuv (resotsialization) - katta yoshdagi shaxsning yangi ijtimoiy muhitga moslashishi jarayoni. Bu migratsiya, qamoqdan chiqish, jiddiy kasallikdan tuzalish yoki hayotning tub burilish nuqtalarida kuzatiladi. Qayta

ijtimoiylashuv ko'pincha og'riqli psixologik jarayon bo'lib, shaxsdan katta ma'naviy kuch talab etadi.

Virtual ijtimoiylashuv - raqamli texnologiyalar davri uchun xarakterli bo'lgan yangi hodisa. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar va raqamli kommunikatsiya platformalari orqali shaxs virtual jamoa a'zosi bo'ladi, yangi me'yorlar va xulq-atvor shakllarini o'zlashtiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayniqsa o'smir yoshidagilar virtual ijtimoiylashuvning kuchli ta'siri ostida bo'ladilar.

Ichki omillar - shaxsning o'zidan kelib chiqadigan, biologik va psixologik xususiyatlar bilan bog'liq omillardir. Temperament xususiyatlari, intellektual salohiyat, his-tuyg'ular boshqaruvi, o'z-o'zini baholash darajasi va motivatsion tuzilma ijtimoiylashuvning sifatini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, xolerik temperamentli bolalar yangi ijtimoiy muhitga tez moslashsa-da, ko'pincha ziddiyatli vaziyatlarga duch kelishlari mumkin.

Genetik moyillik ham ijtimoiylashuvga ta'sir etadi. Egizaklar ustida olib borilgan tadqiqotlar (Thomas Bouchard va boshqalar) shuni ko'rsatadiki, turli muhitlarda o'sgan identik egizaklar ko'pgina xususiyatlari bo'yicha o'xshash qoladi, bu esa genetik omillarning ahamiyatidan dalolat beradi. Biroq muhit va tarbiyaning ta'siri genetik zaminni sezilarli darajada o'zgartirish imkoniyatiga ega.

O'z-o'zini anglash va identifikatsiya jarayonlari ham ichki omillar qatoriga kiradi. Erik Erikson ta'kidlaganidek, o'smirlik davrida shaxs o'z identligini izlaydi: "Men kimman? Jamiyatda mening o'rnim nima?" degan savollarga javob topishga harakat qiladi. Ushbu identlik inqirozi muvaffaqiyatli yechilgan taqdirda shaxs o'z ijtimoiy rolini aniq anglab, jamiyatga moslasha oladi.

Oila - ijtimoiylashuvning birlamchi va eng muhim agenti. Ota-onaning tarbiya uslubi (avtoritar, demokratik, liberal yoki befarq) bolaning shaxsiy xususiyatlarini, muloqot tarzini va ijtimoiy moslashuv qobiliyatini belgilaydi. Diana Baumrind tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, demokratik tarbiya uslubi shaxsning eng muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlaydi: bunday oilalarda tarbiyalangan bolalar mustaqil, mas'uliyatli va ijtimoiy jihatdan moslashuvchan bo'ladilar.

Ta'lim muassasalari - ikkilamchi ijtimoiylashuvning asosiy manbai. Maktabda bola nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki ijtimoiy rollarni o'quvchi, do'st, raqib, jamoa a'zosi ham o'zlashtiradi. Maktab jamoasi kichik ijtimoiy model bo'lib, unda katta hayotga tayyorgarlik ko'riladi. O'qituvchining roli bu jarayonda ikki tomonlama: u ham bilim beruvchi, ham namuna ko'rsatuvchi shaxs sifatida xizmat qiladi.

Ommaviy axborot vositalari va raqamli muhit zamonaviy ijtimoiylashuvda tobora muhim rol o'ynaydi. AQSh sotsiologi Neil Postman "Bolalikni yo'q qilish" asarida televizor va raqamli media ta'sirida bolalar va kattalar o'rtasidagi chegara yemirilayotganligini ko'rsatdi. Bugungi kunda smartfonlar va ijtimoiy tarmoqlar bu jarayonni yanada tezlashtirib, o'smirlar identligining shakllanishida yangi omil sifatida maydonga chiqmoqda. Tengdoshlar guruhi, ayniqsa o'smirlik davrida, ijtimoiylashuvda katta ahamiyat kasb etadi. Bir yoshdagi bolalar va o'smirlar bir-biridan qo'rquvlar, umidlar, mode va madaniy tendentsiyalar haqida o'rganadilar. Bu guruhda qabul qilinish yoki rad etilish shaxsning keyingi ijtimoiy tajribasiga chuqur iz qoldiradi. Tengdoshlar bosimi (peer pressure) hodisasi ko'pincha ijobiy yoki salbiy ijtimoiylashuvga sabab bo'ladi.

Goffmanning dramaturgik nazariyasi ijtimoiy hayotni teatr sahnasiga o'xshatadi: insonlar turli ijtimoiy vaziyatlarda turli rollarni o'ynaydi va o'zining «ijtimoiy niqoblarini» kiyadi. Bu yondashuv shaxsning ijtimoiy identitetini tushunishda muhim, lekin uni to'liq tushuntirishga yetarli emas. Mead'ning simvolik interaksionizmi esa shaxsning «I» (instinktiv, ijodiy qism) va «Me» (ijtimoiy nazorat, boshqalar ko'zidan ko'rish) komponentlari o'rtasidagi dialektik munosabat orqali rivojlanishini ko'rsatadi. XXI asrning raqamli va globallashtirilgan muhiti shaxs rivojlanishi uchun yangi va o'ziga xos qiyinchiliklar yaratmoqda. Bu muammolar an'anaviy psixologik nazariyalar doirasida to'liq izohlana olmaydi va yangi, kreativ yondashuvlarni talab etadi.

Smartfonlar, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellekt texnologiyalari shaxs shakllanishiga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Jean Twenge tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli tadqiqotlar (Twenge, 2017) 1995 yildan keyin tug'ilgan «iGen» avlodida

depressiya, yolg'izlik va identitet inqirozlarining keskin o'sganini ko'rsatadi. Instagram va TikTok kabi platformalar sun'iy ideal obrazlar yaratib, ayniqsa o'smir qizlarda tana obrazi buzilishlariga va o'z-o'zini past baholashga olib kelmoqda.

Biroq raqamli texnologiyalar faqat muammo emas, to'g'ri qo'llanilganda shaxs rivojlanishiga ulkan kuch beradi. Virtual haqiqat (VR) texnologiyalari empatiya rivojlantirishda, kognitiv xilma-xillikni kengaytirishda va fobiyalarni bartaraf etishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, VR-asosli ekspozitsion terapiya traditsional terapiyaga qaraganda 2-3 baravar tezroq natija berishi klinik tadqiqotlarda isbotlangan.

Muammo	Kreativ yechim
Ijtimoiy tarmoqlarda solishtirish va past o'z-qadrlash	Media savodxonligi ta'limi + raqamli detoksifikatsiya protokollari
Diqqat parcha-parchaligi (attention fragmentation)	Mindfulness-asosli texnologiya foydalanish modellari
Onlayn identitet va haqiqiy identitet o'rtasidagi farq	Narrativ psixologiya aralashuvlari + autentiklik mashqlari
Raqamli yolg'izlik va real munosabatlarning zaiflashishi	Gibrid ijtimoiy ko'nikmalar treningi (onlayn + oflayn)
Sun'iy intellekt bilan haddan tashqari bog'liqlik	Insoniy o'ziga xoslik (Human uniqueness) ta'limi
Kiberbulling va onlayn travmatizatsiya	Raqamli emotsional birinchi yordam tizimlari

Globalashuv va madaniy oqimlar shaxsning milliy, diniy va madaniy identitetiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, madaniy xilma-xillikka ta'sir va kosmopolit dunyoqarashning shakllanishi ijobiy natijalar beradi. Ikkinchi tomondan, an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy hayot tarzlari o'rtasidagi ziddiyat ba'zi shaxslarda doimiy identitet inqiroziga olib kelishi mumkin.

O'zbekiston kontekstida bu muammo ayniqsa dolzarbdir: an'anaviy jamoachilik qadriyatlari (collectivist values) va zamonaviy individualizmning to'qnashuvi, oilaviy rollar va gender identitetidagi o'zgarishlar, din va zamondoshlik o'rtasidagi muvozanat qidiruvi bular barchasini o'smirlar va yosh kattalar boshdan kechirayotgan haqiqiy psixologik ziddiyatlardir. Kulturaga sezgir psixoterapiya (culturally sensitive psychotherapy) va bikultural kompetentlik rivojlantirish bu

sohadagi eng istiqbolli yechim sifatida ko'rib chiqilmoqda. An'anaviy psixologiya asosan patologiya va davolashga yo'naltirilgan bo'lsa, zamonaviy ijobiy psixologiya (positive psychology) Martin Seligman boshchiligida shaxsning kuchli tomonlarini rivojlantirish va farovonlikni oshirishga qaratilgan. PERMA modeli - Ijobiy emotsiyalar (Positive emotions), Rag'batlanish (Engagement), Munosabatlar (Relationships), Ma'no (Meaning) va Yutuq (Achievement) shaxs farovonligining to'liq modelini taqdim etadi.

Ayniqsa ta'lim tizimida preventiv psixologik aralashuvlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maktablarda emotsional-ijtimoiy o'qitish (Social-Emotional Learning, SEL) dasturlari joriy etilishi akademik ko'rsatkichlarni 11-17% ga oshirishi, xulq-atvor muammolarini 25% ga kamaytirishi va hayot ko'nikmalarini sezilarli darajada mustahkamlashi tadqiqotlar bilan isbotlangan. Neyroplastiklik haqidagi zamonaviy kashfiyotlar shaxsni doimiy ravishda o'zgarishi mumkin bo'lgan tizim sifatida ko'rishga imkon beradi. An'anaviy psixologik ta'sir usullari endi neyrologik o'zgarishlar bilan birga tahlil qilinmoqda. fMRI va qotin neyrovizualizatsiya texnologiyalari meditatsiya, psixoterapiya va kognitiv trening miyaning strukturasi o'zgartirishini ko'rsatdi. Bu kashfiyot shaxs rivojlanishida umr bo'yi o'zgarish imkoniyatini ilmiy tarzda tasdiqladi.

Shaxsga yo'naltirilgan pedagogika (Person-centered pedagogy) Rojersning gumanistik tamoyillarini ta'lim amaliyotiga tatbiq etadi. Bu yondashuv o'qituvchini bilim uzatuvchi sifatida emas, balki o'quvchining shaxsiy o'sishini qo'llab-quvvatlovchi fasilitator sifatida ko'radi. O'quvchining ichki motivatsiyasini uyg'otish, uning kuchli tomonlarini aniqlash va rivojlantirish, va psixologik xavfsiz o'quv muhitini yaratish bu yondashuvning asosiy tamoyillaridir.

Differensial ta'lim (Differentiated instruction) ham shaxsning individual o'ziga xosligini hisobga oladi. Gardnerning ko'p aql-idrok (Multiple Intelligences) nazariyasi bo'yicha insonlarda lingvistik, mantiqiy-matematik, musiqiy, fazoviy, kinestetik, tabiiy, shaxslararo va shaxs ichki kabi kamida sakkiz turdagi intellekt mavjud. Bu nazariya ta'lim tizimida faqat lingvistik va mantiqiy-matematik intellektni baholashning qanchalik tor va adolatsiz ekanligini ko'rsatadi.

O'smirlik davri - bu shaxs rivojlanishining eng murakkab va nozik bosqichi. Bu davrda miya prefrontal po'stlog'i hali to'liq rivojlanmagan bo'lib, xavf baholash, impuls nazorati va uzoq muddatli rejalashtirishda qiyinchiliklar mavjud. Shu bilan birga, o'smirlik davri ulkan kreativlik, idealizm va o'zgarishga intilish salohiyatini ham o'z ichiga oladi. O'smirlik psixologiyasida hozirgi kunda eng dolzarb muammo - raqamli muhitning identitet shakllanishiga ta'siri. O'smirlar onlayn va oflayn hayotida turli «o'z» obrazlarini sinab ko'radi va ular o'rtasidagi uyg'unlik topish uchun kurashadi. Psixologik yordamning samarali shakllari: guruh psixoterapiyasi, mindfulness asosidagi stressni kamaytirish (MBSR), narrativ identitet ishi va oilaviy tizimli terapiya.

Xulosalar va tavsiyalar:

1. Shaxs shakllanishi biologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida sodir bo'lib, hech qanday yakka yondashuv bu jarayonni to'liq tushuntirib bera olmaydi. Integrativ bio-psixo-sotial model zamonaviy ilmiy konsensusni ifodalaydi.

2. Rivojlanishning sezgir davrlarini hisobga olgan holda ta'lim tizimi erta yoshdan boshlab, nafaqat kognitiv, balki emotsional-ijtimoiy, axloqiy va ijodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashi shart.

3. Zamonaviy raqamli muhitning shaxs rivojlanishiga ta'sirini o'rganish va bu sohadagi profilaktik pedagogik dasturlarni ishlab chiqish O'zbekiston uchun ham dolzarb vazifadir.

4. Ijodiy psixologiya va neyroplastiklik ilmi natijalari shaxs rivojlanishining umr bo'yi davom etishini va maqsadli aralashuvlar orqali o'zgartirilishi mumkinligini ko'rsatadi.

5. Madaniy xilma-xillikni hisobga olgan, O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan shaxs psixologiyasi nazariyalari va amaliy usullarini ishlab chiqish ilmiy-pedagogik hamjamiyatning ustuvor vazifasidir.

6. Maktablarda va oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni kuchaytirish, o'qituvchilarni shaxs psixologiyasi bo'yicha doimiy malaka oshirish tizimini joriy etish zarurdir.

7. Sun'iy intellekt asosidagi shaxsiyatga moslashgan ta'lim tizimlari va psixologik qo'llab-quvvatlash vositalari istiqbolda shaxs rivojlanishida inqilobiy o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin.

4-AMALIY MASHG'ULOT: SHAXSNING EHTIYOJLARI, MOTIVLARI, QADRIYATLARI, YO'NALGANLIGI, XARAKTERI, QOBILİYATLARI VA INDIVIDUAL USLUBI

Topshiriq. 4.1.

Motivatsion diagnostika va intervention. 7-sinf o'quvchisi Dilnoza maktabga keladi, darsda o'tiradi, lekin na faol, na passiv shunchaki "mavjud". U hech narsaga qiziqmaydi, uy vazifasini bajaradi, lekin minimal darajada. O'qituvchilar uni "dangasa" deyishadi. Ota-onasi uni "biz unga hamma narsani beramiz, nima kerak yana?" deyishadi.

Vazifa: Maslou, Gercberg (ikki omil nazariyasi) va Desi & Rayan (o'z-o'zini belgilash nazariyasi) asosida Dilnozaning motivatsion profilini tuzing. Qaysi ehtiyojlar qondirilmagan? Qaysi motivlar bloklangan? So'ngra: o'qituvchi, ota-ona va psixolog uchun alohida-alohida 3 ta amaliy intervention taklif qiling.

Topshiriq 4.2.

Motiv ziddiyati modeli. O'quvchi Bobur ikkita kuchli motiv o'rtasida: (1) ota-onasi xohlagan tibbiyot yo'nalishi barqaror, obro'li, lekin unga yot; (2) o'zi sevgan musiqiy ijodiyot ihtiyoriy, noaniq kelajak, lekin haqiqiy qiziqish.

Vazifa: Leontev faoliyat nazariyasi va Frankl (ma'no terapiyasi) asosida bu motiv ziddiyatini psixologik tahlil qiling. Motivlar ierarxiyasini chizing. Psixolog sifatida Bobur bilan o'tkaziladigan 3 sessiyalik konsultatsiya rejasini tuzing: har bir sessiyaning maqsadi, asosiy savollar va kutilayotgan natija. Kasbiy o'z-o'zini belgilash muammosini ham qo'shing.

5-MAVZU: TURLI SHAXS NAZARIYALARI, JUMLADAN PSIXOANALITIK, GUMANISTIK, KOGNITIV VA FAOLIYAT YONDASHUVLARI ASOSIDA SHAXS RIVOJLANISHINING MEXANIZMLARI

Reja:

1. Ichki reflektiv monitoring jarayoni.
2. Psixoanaliz bosqichlar fiksatsiyasi.
3. Shaxsiy o'z-o'zini aktuallashtirish.
4. Professional qobiliyatlarni shakllantirish strategiyasi

Motivatsion soha shaxsning psixologik tizimida markaziy o'rin egallaydi. Insonning xulq-atvori, faoliyati, qarorlari va hayotiy yo'nalishi bevosita uning ehtiyojlari va motivlari bilan belgilanadi. Motivatsion sohasini anglamasdan turib shaxsni to'liq tushunib bo'lmaydi - bu aksiomadir. Psixologiyaning turli maktablari bu soha haqida turlicha qarashlarga ega bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy nuqta mavjud: inson xulq-atvorining ortida doimo ma'lum bir ichki yoki tashqi qo'zg'atuvchi omil yotadi. Ehtiyoj - bu organizmning hayot faoliyatini ta'minlash, rivojlanish va kamolotga erishish uchun zarur bo'lgan narsalarga bo'lgan ob'ektiv muhtojligidir. Psixologik jihatdan ehtiyoj ikkita muhim xususiyat bilan tavsiflanadi: birinchidan, u kishini faollikka undaydigan kuch sifatida namoyon bo'ladi; ikkinchidan, u ob'ektga yo'naltirilgan ya'ni ehtiyoj doimo biror narsa yoki holat orqali qondiriladi. Ehtiyoj qondirilganda kishi qoniqish his qiladi, qondirilmaganda esa dartishma, tashvish va keyinchalik frustratsiya kelib chiqadi.

Ehtiyojlarni tasniflashda psixologiyada bir necha yondashuv mavjud. Eng mashhuri Maslou ierarxik modeli bo'lsa-da, zamonaviy tadqiqotlar bu modelni sezilarli darajada to'ldirib va ba'zan tanqid ham qilib o'tdi. Masalan, Sheldon, Elliot va boshqa tadqiqotchilarning meta-tahlili Maslouning ierarxik tamoyili universal emas, balki madaniyatga ko'ra farqlanishini ko'rsatdi. Yig'uvchilik jamiyatlarida va kollektivistik madaniyatlarda mansublik ehtiyoji ko'pincha xavfsizlik ehtiyojidan ustun turishi aniqlangan.

Toifa	Ehtiyoj turlari	Psixologik mohiyati
Birlamchi (biologik)	Oziq-ovqat, suv, uyqu, harorat, jinsiy ehtiyoj	Organizm yashashi va ko'payishi uchun zarur, 56genetic jihatdan dasturlangan
Ikkilamchi (ijtimoiy)	Muloqot, qabul qilinish, muhabbat, hurmat, mansub bo'lish	Ijtimoiy hayotda shakllanadi, madaniyatga ko'ra farqlanadi
Uchinchi darajali (ma'naviy)	O'z-o'zini anglash, adolat, go'zallik, bilim, yaratuvchanlik	Insonga xos oliy ehtiyojlar, kamolotning asosi
Meta-ehtiyojlar	Transcendentsiya, ma'no, umuminsoniy qadriyatlar	Maslou nazariyasiga keyinchalik qo'shilgan, ma'naviy o'sish uchun zarur

Ehtiyojlar qondirilmaganda frustratsiya kutilgan natijaga erishish yo'lidagi to'siqdan kelib chiqadigan psixologik holat yuzaga keladi. Frustratsiya tolerantligi (frustration tolerance) ya'ni qiyinchiliklarga bardosh bera olish qobiliyati shaxsning psixologik yetukligining muhim ko'rsatkichidir. Rozenzveygning tajribalariga ko'ra, frustratsiyaga javoban insonlar uch yo'nalishda harakat qiladi: tashqariga yo'naltirilgan (aggression) boshqalarni ayblash; o'ziga yo'naltirilgan (intropunitive) o'zini ayblash; yechimga yo'naltirilgan (impunitive) vaziyatni qabul qilib, yechim qidirish. Uchinchi yo'nalish psixologik jihatdan eng sog'lom hisoblanadi.

Motiv (lotincha movere - harakat qildirmoq) - bu ma'lum bir ehtiyojga bog'liq holda yuzaga keladigan va insonni aniq maqsad sari yo'naltiruvchi ichki qo'zg'atuvchi kuchdir. Ehtiyojdan farqli o'laroq, motiv doimo ob'ektga yoki aniq maqsadga yo'naltirilgan va muayyan faoliyatni amalga oshirishga rag'batlantiradi. Freydning so'ziga ko'ra, motivlarning katta qismi ongsiz darajada ishlaydi va inson o'zining xulq-atvorining haqiqiy sababini ko'pincha to'liq anglolmaydi. Motivlarning tuzilishi ko'p qatlamlidir. Leontev faoliyat nazariyasida motiv faoliyat bilan bog'liq bo'lib, harakatlar esa maqsad bilan bog'liq deb ta'riflanadi. Amaldagi motiv (leading motive) asosiy faollikni qo'zg'atsa, rag'batlantirib turuvchi motivlar (incentive motives) unga qo'shimcha emotsional rang beradi. Motivlar o'rtasidagi ierarxiya va ularning o'zaro ziddiyati bu shaxsning ichki hayotidagi doimiy jarayondir. Lewin tomonidan tadqiq etilgan yondashish-yondashish (approach-approach), qochish-qochish (avoidance-avoidance) va yondashish-qochish

(approach-avoidance) ziddiyatlari shaxsning qaror qabul qilish dinamikasini yaxshi ifodalaydi.

Dezinin o'z-o'zini aniqlash nazariyasi (Self-Determination Theory, SDT) motivatsiyaning sifat jihatini tahlil qiladi va ichki (intrinsik) motivatsiyani tashqi (ekstrinsik) motivatsiyadan ajratib ko'rsatadi. Ichki motivatsiya bu insonning faoliyatni o'zi uchun, uni bajarishdan zavq olish yoki shaxsiy qiziqish tufayli amalga oshirishidir. Ekstrinsik motivatsiya esa tashqi mukofot, jazo yoki ijtimoiy tazyiq natijasida paydo bo'ladi. SDT nazariyasi bo'yicha avtonomiya (autonomy), kompetentlik (competence) va aloqadorlik (relatedness) bu uch asosiy psixologik ehtiyoj qondirilganda intrinsik motivatsiya tabiiy ravishda kuchayadi. Bu kashfiyot ta'lim va kasbiy rivojlanishda katta ahamiyat kasb etadi.

Qadriyatlar - bu shaxsning hayotida nima muhim va qimmatli deb hisoblashini belgilaydigan, xulq-atvorni yo'naltiruvchi va turli vaziyatlarda qaror qabul qilish uchun mezon vazifasini o'taydigan barqaror e'tiqodlar tizimidir. Roki (Milton Rokeach) qadriyatlarni terminal (maqsad-qadriyatlar: baxt, erkinlik, tenglik) va instrumental (vosita-qadriyatlar: halollik, jasurlik, mehnatsevarlik) turlariga ajratdi. Shvarts esa qadriyatlarning 10 ta universal kategoriyasini aniqladi: kuch, yutuq, gedonizm, rag'bat, mustaqillik, universalizm, mehribonlik, an'ana, muvofiqlik va xavfsizlik. Qadriyatlar shakllanishida uch asosiy manba ajralib turadi: birinchidan, oila va erta bolalikdagi tajriba bu bosqichda yaralgan qadriyatlar eng barqaror va eng chuqur bo'ladi; ikkinchidan, madaniy muhit din, milliy an'analar, adabiyot va san'at; uchinchidan, shaxsiy hayot tajribasi ayniqsa inqirozli vaziyatlar, yo'qotishlar va ulkan yutuqlar qadriyatlar tizimini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi.

Qadriyat kategoriyasi	Ta'rif va namoyon bo'lish shakllari
O'z-o'zini rivojlantirish	Bilim, kreativlik, kompetentlikka intilish; shaxsiy o'sishni ustuvor qo'yish
Munosabat va muhabbat	Yaqin aloqalar, oila, do'stlik, empatiya, g'amxo'rlik asosida qurilgan qadriyatlar
Kuch va yutuq	Muvaffaqiyat, ijtimoiy mavqe, raqobatbardoshlik, ta'sirga ega bo'lish istagi

Xavfsizlik va barqarorlik	Tartib, bashorat qilish mumkinlik, xavflardan saqlash, oilaviy totuvlik
Universalizm	Adolat, tenglik, tabiatni muhofaza qilish, barcha insonlarga g'amxo'rlik
An'ana va ma'naviyat	Din, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, avlodlar o'rtasidagi uzluksizlik

Yo'nalغانlik (directionality) - bu shaxsning hayotida nimaga intilishi, qanday maqsadlar va qadriyatlar asosida yashashini belgilaydigan barqaror motivatsion orientatsiyadir. Rubinshteyn va Leontev maktabi yo'nalغانlikni shaxsning «markaziy o'qi» deb atagan. Yo'nalغانlik shaxsning kelajakka bo'lgan munosabatida, uzoq muddatli rejalarida va qiyin tanlov vaziyatlarida eng yaqqol namoyon bo'ladi. Klassik psixologiyada yo'nalغانlikning uch asosiy turi ajratiladi. Birinchisi, o'ziga yo'nalغانlik (self-orientation): shaxs asosan o'z manfaati, shaxsiy yutuqlari va farovonligiga e'tibor qaratadi; bu tur ko'pincha raqobat muhitida kuchayadi. Ikkinchisi, muloqotga yo'nalغانlik (communication-orientation): shaxs uchun eng muhim narsa odamlar bilan munosabat, qabul qilinish va birgalikda ishlash. Uchinchisi, ishga yo'nalغانlik (task-orientation): shaxs faoliyatning mazmuni, sifati va natijasiga e'tibor qaratadi; bunday odamlar ko'pincha professional yutuqqa erishadilar.

Viktor Frankl kontslager tajribasidan so'ng yaratgan logoterapiyasi shaxsning hayotiy ma'no izlashini asosiy motivatsion kuch sifatida ta'riflaydi. Frankl bo'yicha inson ma'noni uch usul bilan topadi: yaratish orqali (ijodiy faoliyat, ish); tajriba orqali (sevgi, tabiat, san'at); munosabat orqali (azobga munosabat, erkin tanlov). Hozirgi kunda egzistensial bo'shliq ya'ni hayotiy ma'no yo'qligi tushkurilik, madaniy anomiya va psixologik muammolarning asosiy omili sifatida ko'rilmogda. Frankl nazariyasi psixonkologiya, gerontopsixologiya va krizis psixologiyasida faol qo'llanilmogda.

Temperament bu shaxsning asab tizimining genetik jihatdan belgilangan xususiyatlari asosida shakllanadigan psixologik reaktivlik, faollik va emotsionallik xususiyatlaridir. Gippokrat to'rt suyuqlik nazariyasidan boshlab, Pavlovning oliy asab faoliyati tipologiyasi orqali, Ayzenk ikki o'lchamli modeli (intiversiya-ekstraversiya va neyrotizimsizlik) va nihoyat zamonaviy Katta Beshlik modeligacha

temperament tadqiqotlari ko'p asrlik tarixga ega. Zamonaviy neyropsixologiya temperamentning nevrologik asoslarini aniqlab bermoqda. Greyning rag'batlantirish tizimi (Behavioral Activation System, BAS) va tormozlash tizimi (Behavioral Inhibition System, BIS) nazariyasi bo'yicha ekstravertlar BAS faolligi yuqori bo'lgan, ya'ni mukofot stimullariga ayniqsa sezgir odamlardir. Introvertlar esa BIS faolligi yuqori, ya'ni yangi va noma'lum vaziyatlarga ehtiyotkorlik bilan yondashishadi. Bu nevrologik farqlar dopamin va serotonin sistemalarining genetik polimorfizmi bilan bog'liq ekanligi isbotlangan.

Temperament turi	Asosiy psixologik xususiyatlari va hayotdagi namoyon bo'lishi
Xolerik (kuchli, harakatlanuvchi)	Tez qo'zg'alish, kuchli emotsiyalar, tashabbuskorlik, lekin nazorat qilish qiyin; rahbarlik lavozimlariga mos, lekin konfliktlar ko'p bo'lishi mumkin
Sangvinik (kuchli, muvozanatli, harakatlanuvchi)	Moslashuvchanlik, ijtimoiylik, optimizm, tez qo'zg'alish va tez bosishish; keng ijtimoiy aloqalar, lekin sirt munosabatlar xavfi
Flegmatik (kuchli, muvozanatli, sekin)	Barqarorlik, sabr-toqat, chuqur fikrlash, ishonchlilik; uzoq muddatli loyihalarda samarali, lekin yangilikka moslashish sekin
Melanxolik (kuchsiz)	Yuqori sezgirlik, chuqur his-tuyg'ular, kuchli empativ qobiliyat; ijodkorlik uchun qulay, lekin stressga chidamsizlik, depressiya xavfi

Xarakter bu shaxsning muayyan hayot sharoitlarida barqaror tarzda namoyon bo'ladigan va ularni o'ziga xos qiluvchi individual xususiyatlar tizimidir. Temperamentdan farqli o'laroq, xarakter asosan tarbiya, ijtimoiy tajriba va ongli o'z-o'zini tarbiyalash natijasida shakllanadi. Biroq temperament xarakterni shakllantirishda muhim biologik zamin sifatida xizmat qiladi bir xil tarbiyaviy muhitda o'sgan turli temperamentli bolalarda turli xarakter xususiyatlari rivojlanishi mumkin. Xarakterning asosiy xususiyatlari to'rtta soha bo'yicha tavsiflanadi: insonning o'ziga bo'lgan munosabati o'z-o'zini hurmat qilish, talab qo'yish, tanqid qabul qilish; boshqa insonga bo'lgan munosabat samimiylik, odamsevarlik, hazilkashlik yoki sovuqqonlik; mehnatga bo'lgan munosabat mas'uliyat,

mehnatsevarlik, ijodkorlik; narsalarga bo'lgan munosabat tartiblilik, tejamkorlik, beg'arazlik. Bu to'rtta soha yig'indisi shaxsning xarakter portretini tashkil etadi.

Leongrad va Lichko ta'rifidagi xarakter aksentuatsiyalari bu me'yordan chetga chiqqan, lekin hali patologiya darajasiga yetmagan alohida xarakter xususiyatlarining yaqqol namoyon bo'lishidir. Gipersensitiv tip, psixasteniya, shizoid, paranoid, epileptoid va boshqa aksentuatsiya turlari ma'lum sharoitlarda shaxsni zaif, ba'zi vaziyatlarda esa ayniqsa kuchli qiladi. Masalan, shizoid aksentuatsiyali odam ijtimoiy muloqotda qiynalsa-da, analitik ish va kreativ faoliyatda istisno darajada mahsuldor bo'lishi mumkin.

Qobiliyat bu muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydigan va shu faoliyatni o'zlashtirish tezligi hamda sifatida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatlardir. Teplov ta'rifiga ko'ra, qobiliyatlar shaxsdan shaxsga farq qiladigan individual xususiyatlar bo'lib, ular faoliyatning muvaffaqiyatini belgilaydi. Muhim nuqta: qobiliyat bilim va ko'nikmalardan farqlandi u bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni osonlashtiruvchi potentsialdir.

Qobiliyatlarning tuzilishi iyerarxik: umumiy qobiliyatlar (general mental ability, g-faktor) ko'plab faoliyat turlarida namoyon bo'ladigan intellektual salohiyatni ifodalasa, maxsus qobiliyatlar muayyan soha musiqa, matematika, sport, lingvistika uchun zarur bo'lgan spetsifik imkoniyatlardir. Spearman tomonidan kashf etilgan g-faktor hali ham psixometriyada muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, Gardnerning Ko'p intellekt nazariyasi bu bir o'lchamli yondashuvni inkor etdi.

Qobiliyat turi	Gardner bo'yicha intellekt	Namoyon bo'lish va kasbiy yo'nalish
Lingvistik-verbal	Lingvistik intellekt	Tillarni tez o'zlashtirish, nutq, yozish, jurnalistika, adabiyot
Matematik-mantiqiy	Mantiqiy-matematik	Muammolarni tizimli yechish, dasturlash, fan, iqtisod
Fazoviy-vizual	Fazoviy intellekt	Uch o'lchovli fikrlash, arxitektura, dizayn, navigatsiya
Musiqiy	Musiqiy intellekt	Ritm va ohangni his qilish, bastakorlik, ijrochilik
Kinestetik-jismoniy	Kinestetik intellekt	Tana nazorati, sport, xirurgiya, raqs, hunarmandchilik

Shaxslararo	Interpersonal intellekt	Boshqalarni tushunish, rahbarlik, pedagogika, psixologiya
Shaxs ichki	Intrapersonal intellekt	O'z-o'zini tushunish, ichki kuzatish, falsafa, ma'naviyat
Tabiiy	Naturalistik intellekt	Tirik dunyo, biologiya, ekologiya, qishloq xo'jaligi

Qobiliyatlar tug'ilishdan berilgan narsa emas, ular potentsial sifatida mavjud bo'lib, to'g'ri sharoit va maqsadli mashq natijasida rivojlanadi. Ericsson va uning hamkasblari tomonidan o'tkazilgan 30 yillik tadqiqotlar natijasida maqsadga yo'naltirilgan mashq (deliberate practice) nazariyasi shakllandi. Bu nazariyaga ko'ra, ekspert darajasiga erishish uchun nafaqat ko'p soat mashq qilish, balki quyidagi shartlarni qondirish zarur:

- Aniq belgilangan maqsad va tizimli qayta aloqa (feedback) bo'lishi kerak
- Hozirgi qobiliyat darajasidan biroz yuqoriroq bo'lgan, lekin erishish mumkin bo'lgan vazifalar tanlanishi kerak
- Xatolar tahlil qilinib, ulardan xulosa chiqarilishi kerak
- Motivatsiya va konsentratsiya doimiy saqlanishi kerak
- Tajribali ustoz yoki murabbiyning yo'llanmasi mavjud bo'lishi kerak

Gladuell mashhur «10 000 soat qoidasi»ni ommabop qilgan bo'lsa-da, Ericssonning o'zi bu qoidani haddan tashqari soddalashtirilgan deb tanqid qilgan: muhim narsa soat soni emas, balki mashqning sifati va maqsadga yo'naltirilganligidir. Bundan tashqari, genetik predispozitsiya sezgir davrlarni belgilaydi musiqa va tilni erta yoshda o'rganish sezilarli darajada osonroq.

Individual faoliyat uslubi bu shaxsning o'ziga xos psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadigan va faoliyatni bajarishda doimiy takrorlanadigan metodlar, texnikalar va usullar tizimidir. Klimov tomonidan chuqur o'rganilgan bu tushuncha shuni ko'rsatadiki, bir xil natijaga turli odamlar turli yo'llar bilan, o'zlarining individual xususiyatlariga tayangan holda erishadilar. Impulsiv va reflektiv kognitiv uslublar, field-dependent va field-independent idrok uslublari, konvergen va divergen fikrlash uslublari bularning barchasi shaxsning individual faoliyat uslubining tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Shaxs rivojlanishining mexanizmlarini tushuntirishda to'rtta yirik nazariy yo'nalish psixoanalitik, gumanistik, kognitiv va faoliyat yondashuvlari bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Bu yo'nalishlar bir-birini to'ldiruvchi, ba'zan bir-biriga zid bo'lgan, lekin barchasida o'ziga xos empirik asosga ega bo'lgan nazariy tizimlardir.

Freyd psixoanalizi shaxs rivojlanishini ongsiz motivlar, libidinal energiya va ichki ziddiyatlar prizmasi orqali ko'radi. Shaxs rivojlanishining asosiy mexanizmi bu ruhiy energiyaning (libidoning) bir ob'ektdan boshqasiga ko'chirilishi (displacement) va sublimatsiya qilinishidir. Id, Ego va Superego o'rtasidagi doimiy kuch kurashi shaxsni shakllantiradigan dinamik kuchdir.

Neofreydchilar - Adler, Jung, Xorni, Fromm - Freyding biologik determinizmidan uzoqlashib, ijtimoiy va madaniy omillarning rolini kuchaytirdilar. Adler inferioritij kompleksi va kompensatsiya mexanizmi bilan shaxsning ijtimoiy qiziqishlarini (Gemeinschaftsgefuhl) markazga qo'ydi. Jung kollektiv ongsizlik va arxetiplar tushunchalari bilan shaxs rivojlanishiga yangi chuqurlik qo'shdi; uning individuatsiya jarayoni ya'ni shaxsning o'zining to'liq, yaxlit «O'z» (Self) ga erishish yo'li bugungi kunda ham amaliy psixologiyada dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Psixoanalitik mexanizm	Ta'rifi va rivojlanishdagi roli
Identifikatsiya	Boshqa shaxsning (ota-ona, qahramon) xususiyatlarini o'zlashtirish; superego va xarakter shakllanishining asosi
Proyeksiya	O'zidagi istalmagan xususiyatlarni boshqalarga ko'chirish; balog'atda kamayishi sog'lom rivojlanishni ko'rsatadi
Sublimatsiya	Ijtimoiy qabul qilinmagan energiyani ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirish; ijod va yutuqlarning manbasi
Reaktiv hosila	Haqiqiy his-tuyg'uga zid xulq-atvor (masalan, g'azabni mehribonlik bilan yashirish); patologik bo'lsa muammo
Intellektualizatsiya	Emotsional og'riqni intellektual tahlil orqali neytrallash; ilmiy faoliyatda ijobiy, lekin emotsiyadan uzoqlashishga olib kelishi mumkin
Regress	Stressda oldingi rivojlanish bosqichiga qaytish; bolalarda normal, kattalarda patologiya belgisi

Gumanistik psixologiya shaxs rivojlanishini salbiy kuchlar ziddiyat, frustratsiya, patologiya emas, balki ijobiy kuchlar o'sish, ijodkorlik, sevgi va ma'no nuqtai nazaridan ko'radi. Maslou va Rojers rivojlanishning asosiy mexanizmi sifatida aktuallashtirish tendensiyasini (actualizing tendency) ko'rsatdilar ya'ni inson tabiatiga xos bo'lgan, to'liq qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishga intilish kuchi. Rojersning shaxs nazariyasi bo'yicha sog'lom rivojlanish uchun uch shart zarur: birinchi shart shartsiz ijobiy munosabat (unconditional positive regard) inson o'zining har qanday holida qabul qilinishini his qilishi kerak; ikkinchi shart kongruentsiya (congruence) tarbiyalovchi yoki terapevtning haqiqiy his-tuyg'ulari va xulq-atvori mos bo'lishi; uchinchi shart empatis tushunish kishining ichki dunyosini uning o'z ko'zi bilan ko'rish. Bu shartlar ta'minlanganda shaxs o'z to'liq potentsialini amalga oshirishga qarab harakatlanadi.

Kognitiv psixologiya shaxs rivojlanishini insonning dunyoni qanday idrok etishi, ma'lumotni qanday qayta ishlashi va his-tuyg'ularini qanday interpretatsiya qilishi bilan bog'laydi. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi intellektual rivojlanishning to'rtta bosqichini tavsiflaydi: sensomotor, operativgacha, konkret operatsiyalar va formal operatsiyalar. Har bir bosqich assimilyatsiya (yangi tajribani mavjud sxemalarga moslashtirish) va akkomodatsiya (sxemalarni yangi tajribaga moslab o'zgartirish) mexanizmlari orqali o'tib, yangi kognitiv muvozanat ekvilibratsiya holatiga kelinadi. Bek va Ellis tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (CBT) shaxsning psixologik muammolari avtomatik salbiy fikrlar va disfunktsional kognitiv sxemalardan kelib chiqadi deb ta'riflaydi. Bu sxemalar «Men layoqatsizman», «Hamma meni rad etadi», «Hayot adolatsiz» bolalikda shakllanib, keyinchalik yangi tajribalarni ham shu filtr orqali talqin qiladi. Sxemalarni aniqlash va o'zgartirish kognitiv yondashuvning asosiy rivojlanish mexanizmidir.

Rus psixologiya maktabining faoliyat yondashuvi shaxs rivojlanishining asosiy mexanizmi sifatida ob'ektiv faoliyatni ko'rsatadi. Rubinshteynning asosiy tezisi: «Shaxs faoliyatda shakllanadi va faoliyatda namoyon bo'ladi» bu yondashuvning metodologik asosini tashkil etadi. Faoliyat yondashuvi shaxsni

passiv organizmdan emas, balki aktiv sub'ektdan iborat, deb ko'radi. Leontev faoliyat tuzilishini uch darajali tizim sifatida ko'radi: faoliyat (motivga yo'naltirilgan), harakatlar (maqsadga yo'naltirilgan) va operatsiyalar (avtomatlashgan, shart-sharoitga yo'naltirilgan). Shaxs rivojlanishining muhim mexanizmi bu harakatlarning motivga ko'tarilishi va faoliyatga aylanishi yoki aksincha, faoliyatning avtomatlashib operatsiyaga aylanishidir. Vigotskiyning proksimal rivojlanish zonasi konsepsiyasi faoliyat yondashuvida ham markaziy o'rin egallaydi: bola o'z imkoniyati doirasidagi vazifalarni emas, balki ancha tajribali shaxs yordami bilan bajara oladigan vazifalarni bajarishi rivojlanishni tezlashtiradi.

Mezon	Psixanalitik yondashuv	Gumanistik yondashuv
Rivojlanishning manbai	Ongsiz ziddiyatlar, libidinal energiya	Ichki aktuallashtirish tendensiyasi
Asosiy mexanizm	Himoya mexanizmlari, identifikatsiya	O'z-o'zini anglash, qadriyatlarni aniqlash
Inson tabiatiga munosabat	Ambivalent (Eros va Tanatos kuchlari)	Ijobiy (inson tabiatan yaxshilikka intiladi)
Terapevtik maqsad	Ongsizni anglash, ziddiyatlarni yechish	O'z-o'zini qabul qilish, to'liq faoliyat
Madaniyat va muhit roli	Muhit libidoni cheklaydi (sivilizatsiya asab kasalligi)	Muhit o'sishga imkon beradi yoki to'sadi

Mezon	Kognitiv yondashuv	Faoliyat yondashuvi
Rivojlanishning manbai	Kognitiv sxemalar, fikrlash jarayonlari	Obyektiv faoliyat va ijtimoiy munosabatlar
Asosiy mexanizm	Assimilyatsiya, akkomodatsiya, sxema o'zgarishi	Internallashtirish, faoliyat tuzilishi
Inson tabiatiga munosabat	Neytral - bilish, qayta ishlash apparati	Faol sub'ekt, ijtimoiy-madaniy mavjudot
Terapevtik maqsad	Disfunktsional sxemalarni o'zgartirish	Faoliyatni tashkil etish, PRT maydoni
Madaniyat va muhit roli	Kognitiv rivojlanish konteksti	Rivojlanishning asosiy manbai

Postmodern jamiyatda an'anaviy qadriyatlar tizimining parchalanishi va yangi qadriyatlarning shakllanmasligi o'rtasidagi bo'shliq aksariyat kishilarda ma'naviy

inqirozga egzistensial bo'shliqqa olib kelmoqda. Bu holat ayniqsa yoshlarda yaqqol namoyon bo'ladi. SO'nggi o'n yillikning statistikasiga ko'ra, 18-30 yoshli yoshlarda depressiya, tashvish buzilishlari va suitsidal fikrlar salmog'i keskin ortmoqda. Bu faqat psixologik muammo emas, bu chuqur madaniy va pedagogik muammo hamdir. Kreativ yechim sifatida narrativ psixologiya va maqsad-asosli ta'lim (purpose-based education) tobora keng qo'llanilmoqda. Derr va Ivtzan tomonidan ishlab chiqilgan «Hayot mazmuni» dasturlari o'smirlarga o'z kuchli tomonlarini, qadriyatlarini va shaxsiy missiyalarini aniqlashga yordam beradi. O'zbekiston ta'lim tizimida kasbiy orientatsiya dasturlari nafaqat kasblarni tanishtirish, balki shaxsiy qadriyatlar bilan kasbiy yo'nalishni bog'lovchi chuqur refleksiv mashqlarni o'z ichiga olishi zarur.

Seligman va Maier tomonidan kashf etilgan orttirilgan ojizlik (learned helplessness) fenomeni - bu takroriy nazorat qilib bo'lmaydigan salbiy tajribalar natijasida faollik va harakat qilishdan to'xtash holati hozirgi ta'lim tizimida keng tarqalgan muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Bolalar va o'smirlar o'z xatolarini jazolanadigan va past baholar olishlari ehtimoli bo'lgan muhitda muvaffaqiyatdan ko'ra muvaffaqiyatsizlikdan qochishni o'rganadi. Bu psixologik holat kognitiv, emotsional va motivatsion jihatdan shaxs rivojlanishiga zarar yetkazadi.

Kreativ yechim: Carol Dweck tomonidan ishlab chiqilgan o'sish mentaliteti (growth mindset) aralashuvlari bu muammoni bartaraf etishda samarali ekanligi isbotlangan. Qobiliyat va intellektni tug'ma va o'zgarmas emas, balki mashq va mehnat orqali rivojlanuvchi deb ko'radigan «o'sish mentaliteti» shakllantirilganda o'quvchilar qiyinchiliklardan qochish o'rniga ularni o'rganish imkoniyati deb ko'ra boshlaydi. Bundan tashqari, Alfie Kon ishlab chiqargan tashqi mukofotlar o'rniga ichki motivatsiyani mustahkamlashga yo'naltirilgan ta'lim muhiti modeli ham samarali natijalar ko'rsatmoqda.

Smartfonlar va sun'iy intellekt tizimlari qobiliyat rivojlanishining an'anaviy mexanizmlarini tubdan o'zgartirmoqda. GPS navigatsiya fazoviy yo'nalish qobiliyatini zaiflashtiradi, avtomatik imlo tekshiruvi yozma til ko'nikmalarini pasaytiradi, kalkulyatorlarning doimiy ishlatilishi mental arifmetik qobiliyatni kamaytirayotgani tadqiqotlarda isbotlangan. «Kognitiv outsourcing» ya'ni bilimiy

funksiyalarni texnologiyaga topshirish insonning natural kognitiv qobiliyatlarini susaytiradi.

Biroq bu bir tomonlama salbiy manzara emas. Raqamli texnologiyalar parallel holda yangi kognitiv qobiliyatlarni ko'p vazifali ishlash, vizual axborotni tez qayta ishlash, global muammolarni tizimli ko'rish rivojlantirmoqda. Kreativ yechim «texnologiya-inson» simbiozini optimal tashkil etish: texnologiyani quyi darajadagi takroriy funksiyalar uchun, insoniy qobiliyatni esa yuqori darajadagi ijod, empatiya va kritik fikrlash uchun ishlatish prinsipi. Ta'limda «Qayta kashfiyot» (re-discovery) modeli bolalar texnologiya yordamisiz muammolarni yechadigan davrlar bilan texnologiya bilan ishlash davrlarini almashtiradigan yondashuv muvozanatni ta'minlaydi.

Dolzarb muammo	Kreativ va ilmiy asoslangan yechim
Egzistensial bo'shliq va ma'no yo'qolishi	Narrativ identitet ishi, logoterapiya asosidagi dasturlar, maqsad-asosli kasbiy yo'naltirish
Orttirilgan ojizlik va passiv o'rganish	O'sish mentaliteti aralashuvlari, xatolikni qabul qilish madaniyati, challenge-based learning
Raqamli qaramlik va diqqat parcha-parchaligi	Mindfulness-asosli ta'lim, raqamli gigiena protokollari, «deep work» ko'nikmalari
Noto'g'ri o'z-qadrlash va solishtirish	Sxema terapiyasi, o'z-o'ziga rahm-shafqat (self-compassion) treninglari, Neff modeli
Qobiliyat deformatsiyasi raqamli muhitda	Texnologiya-inson simbioz modeli, offline kreativ mashqlar, deliberate practice tizimi
Xarakter tarbiyasida oilaviy zaiflashuv	Oilaviy psixoterapiya, ota-onalar kompetentligi treninglari, pozitsiv intizom modeli
Motivatsion tanazzul ta'lim tizimida	SDT asosidagi ta'lim dizayni, ichki motivatsiya muhitini yaratish, o'qituvchi tayyorgarligi
Milliy identitet va globallashuv ziddiyati	Bikultural kompetentlik dasturlari, madaniy qiymat mapping mashqlari, integrativ pedagogika

Shaxs psixologiyasi nazariyalari pedagogik amaliyotga qo'llanilganda ta'lim jarayoni tubdan o'zgaradi. Birinchi prinsip - har bir o'quvchining individual qobiliyat profilini aniqlash va ta'limni shu profil asosida moslashtirishdir. Gardner Ko'p intellekt nazariyasiga asoslangan ta'lim tizimida o'quvchilar faqat matematik va

lingvistik intellekt orqali emas, balki o'zlarining kuchli intellekt turlari orqali ham o'rganish imkoniga ega bo'ladilar.

Ikkinchi prinsip - emotsional xavfsizlik muhitini yaratish. Kognitiv neyropsixologiya shuni ko'rsatadiki, stres va tahdid sezgisi miya amigdalasini faollashtiradi va bu holat ta'lim va xotira jarayonlarini bloklaydi. Aksincha, psixologik xavfsiz muhitda korteksning prefrontal qismi ishlaydi bu chuqur o'rganish va kreativ fikrlashning neyrologik shartidir. Lüscher ta'rifida «o'sish xavfsizlik zonasi» (safe-to-grow zone) bu bolaning o'zining qadr-qimmati buzilmasdan turib xato qilishi, sinab ko'rishi va o'rganishi mumkin bo'lgan psixologik muhitdir.

O'smirlik davri (11-18 yosh) qadriyatlar, identitet va hayotiy yo'nalishning jadal shakllanadigan sezitiv davridir. Bu davrda pedagogning roli nafaqat bilim uzatish, balki o'smirlarga o'z qadriyatlarini topish va ularni hayotiga tatbiq etish yo'lida hamroh bo'lishdir. Refleksiv jurnalning, etik dilemmalar muhokamasi, ijtimoiy xizmat loyihalari va mentorlik munosabatlari bu yoshda ayniqsa samarali pedagogik yondashuvlar hisoblanadi. Hozirgi kunda O'zbekiston ta'lim tizimida o'smirlarning psixologik rivojlanishiga mo'ljallangan tizimli dasturlar salmog'i yetarli emas. Maktab psixologlarining malakasi va soni ko'paytirilishi, psixologik xizmatni huquqiy va moliyaviy jihatdan mustahkamlash hamda oilalar bilan hamkorlikni chuqurlashtirishga qaratilgan kompleks davlat dasturlari ishlab chiqilishi tavsiya etiladi.

Ushbu tadqiqot shaxsning psixologik tarkibiy qismlari ehtiyojlar, motivlar, qadriyatlar, yo'nalganlik, xarakter, qobiliyatlar va individual uslub o'rtasidagi murakkab dialektik aloqalarni ko'rsatdi. Bu komponentlar bir-biridan izolyatsiyalangan ravishda emas, balki dinamik tizim sifatida faoliyat ko'rsatib, bir-birini doimiy ravishda ta'sir qiladi va o'zgartiradi.

1. To'rtta yirik nazariy yo'nalish - psixoanalitik, gumanistik, kognitiv va faoliyat yondashuvi shaxs rivojlanishining turli qirralarini ochib beradi va ular bir-birini inkor etmaydi, balki to'ldiradi. Integrativ yondashuv bu yo'nalishlarning eng

kuchli jihatlarini sintez qilib, yangi psixologik bilimlar tizimini yaratish zamonaviy psixologiyaning zaruriy yo'nalishidir.

2. Ehtiyojlar ierarxiyasi universaldir, lekin madaniyat-spetsifik xususiyatlarga ega. O'zbekiston kontekstida jamoachilik ehtiyojlari va mansublik ehtiyoji individual ehtiyojlardan ko'pincha ustun turadi, bu xususiyatni pedagogik va terapevtik amaliyotda hisobga olish zarur.

3. Qobiliyatlarni rivojlantirish uchun sezgir davrlarni optimallashtirish, maqsadga yo'naltirilgan mashq tizimini joriy etish va o'sish mentalitetini shakllantirish, bu uch omil bir-biri bilan bog'liq holda amalga oshirilgandagina maksimal samara beradi.

4. Raqamli texnologiyalar shaxs rivojlanishiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi - salbiy va ijobiy. Ta'lim tizimi va ota-onalar «raqamli gigiena» savodxonligini egallashi, texnologiya foydalanishini ongli va maqsadli tarzda boshqarishi zarur.

5. Shaxsga yo'naltirilgan pedagogika sxematik va standartlashtirilgan ta'limdan voz kechib, har bir o'quvchining individual profili, kuchli tomonlari va motivatsion xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim muhitini loyihalash, O'zbekiston ta'lim islohotlarining ustuvor yo'nalishidan biri bo'lishi kerak.

6. Psixologik sog'liqni saqlash va shaxs rivojlanishini qo'llab-quvvatlash borasida preventiv yondashuvlarni maktab va mahalla darajasida amalga oshiriluvchi dasturlarni kuchaytirish zarur. Bu jarayon davlat, oila va fuqarolik jamiyatining yagona hamkorligini talab etadi.

7. Zamonaviy neyropsixologiya va epigenetika kashfiyotlari shaxs rivojlanishida biologik va muhit omillari o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yangi modellarini taklif etmoqda. Bu modellarga asoslangan innovatsion ta'lim va tarbiya dasturlarini ishlab chiqish ilmiy hamjamiyatning dolzarb vazifasidir.

6-MAVZU: SHAXS YO‘NALGANLIGI VA MOTIVATSION-QADRIYATLI TIZIMINI TRANSFORMATSIYA QILISHDA PSIXOLOGNING O‘RNI

Reja:

1. Motivatsion qadriyatli tizim transformatsiyasi.
2. Shaxs strategik yo‘nalganlik ierarxiyasi, eksiztensial vakuum va inqiroz.
3. Intrapersonall motivlar to‘qnashuvi diagnostikasi.
4. Yashirin konseptual modellashtirish algoritmi.

Zamonaviy psixologiya fanining eng dolzarb va fundamental muammolaridan biri bu shaxsning ichki drayverlari, ya’ni uning faoliyatini, xulq-atvorini va ijtimoiy munosabatlarini belgilab beruvchi dinamik tizimlarni tadqiq etishdir. Globallashuv, raqamli transformatsiya va ijtimoiy-iqtisodiy beqarorliklar davrida inson shaxsi doimiy ravishda qadriyatlar kolliziyasi (to‘qnashuvi) va motivatsion inqirozlarga duch kelmoqda. Bunday sharoitda shaxsning ichki barqarorligini ta’minlash, uning hayotiy strategiyalarini optimallashtirish va eksiztensial inqirozlardan olib chiqish maqsadida motivatsion-qadriyatli tizimni maqsadli transformatsiya qilish zarurati yuzaga keladi. Ushbu jarayonda professional psixolog shunchaki maslahat beruvchi sub’ekt emas, balki shaxsning ichki arxitekturasini qayta quruvchi, uning anglanmagan motivlarini ongli qadriyatlar darajasiga olib chiquvchi transformatsion agent vazifasini bajaradi. Shaxs yo‘nalganligi, motivatsiya va qadriyatlar tizimining o‘zaro bog‘liqligini ilmiy-nazoriy jihatdan anglash, psixologik xizmat ko‘rsatish tizimining samaradorligini metodologik jihatdan asoslab beradi.

Psixologiya fanida shaxs yo‘nalganligi (*orientation of personality*) uning barcha ruhiy xususiyatlarini, ijtimoiy namoyon bo‘lish shakllarini va faoliyat motivlarini birlashtiruvchi yetakchi integral xarakteristika hisoblanadi. Yo‘nalganlik insonning dunyoga, jamiyatga, o‘zgalarga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlarining barqaror tizimidir. U shaxsning psixologik qiyofasini belgilaydi va uning hayot yo‘li trayektoriyasini proektsiyalaydi. Sobiq sovet va rus psixologiya maktablarida (S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.G.Ananov, B.F.Lomov) shaxs yo‘nalganligi tushunchasi faoliyat yondashuvi doirasida chuqur tadqiq etilgan.

S.L.Rubinshteyn yondashuviga ko'ra, yo'nalganlik bu shaxsning dynamic tendensiyalari yig'indisi bo'lib, ular ehtiyojlar, qiziqishlar va ideallarda namoyon bo'ladi. Muallif ta'kidlaydiki, yo'nalganlik savoliga javob berish uchun insonning "nima jlb qiladi?", "unga nima qadrli?", "u nimaga intiladi?" degan savollarga javob topish lozim. Shaxs yo'nalganligining eng mukammal va tizimli modellaridan birini K.K.Platonov o'zining "shaxsning dinamik funksional tuzilishi" konsepsiyasida taklif etgan. Platonov shaxsni to'rtta asosiy ierarxik iqlimga (bino/podstruktura) ajratadi:

1. **Birinchi iqlim (Eng yuqori daraja):** Shaxsning yo'nalganligi va axloqiy xislatlari. Bunga qiziqishlar, istaklar, intilishlar, ideallar, dunyoqarash va e'tiqodlar kiradi. Ushbu iqlim mutloq ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonida shakllanadi.

2. **Ikkinchi iqlim:** Shaxsning ijtimoiy tajribasi. Bunga hayot davomida orttirilgan bilim, malaka, ko'nikma va odatlar kiradi.

3. **Uchinchi iqlim:** Ruhiy jarayonlarning individual xususiyatlari. Idrok, xotira, fikrlash, his-tuyg'u va irodaning shaxsiy determinatsiyalari.

4. **To'rtinchi iqlim (Quyi daraja):** Biopsixik xususiyatlar. Temperament, jins, yosh va markaziy asab tizimining tug'ma patologiyalari yoki xususiyatlari.

Platonov ierarxiyasida birinchi iqlim yo'nalganlik qolgan barcha quyi tizimlarni o'ziga bo'ysundiradi va ularning namoyon bo'lish dynamic tezligini boshqaradi. Shaxs yo'nalganligi dinamik xarakterga ega bo'lib, uning rivojlanishi oddiy shakllardan murakkab konseptual shakllarga qarab evolyutsiyalanadi:

• **Istak (Влечение):** Yo'nalganlikning eng dastlabki, anglanmagan yoki yetarli darajada anglanmagan biologik shakli. Bunda ehtiyoj predmeti shaxs tomonidan aniq tasavvur qilinmaydi, shunchaki ichki psixofizik diskomfort holati seziladi.

• **Xohish (Желание):** Anglangan ehtiyoj. Bunda shaxs nafaqat ichki tanqislikni his qiladi, balki uni qondira oladigan obyektini ham aniq biladi va unga qarab intiladi.

• **Intilish (Стремление):** Xohish tarkibiga irodaviy komponentning qo‘shilishi. Intilish harakatning rejasini tuzish va to‘sqinliklarni yengib o‘tishga tayyorlik holati bilan tavsiflanadi.

• **Qiziqish (Интерес):** Shaxsning muayyan obyekt yoki faoliyat turiga bo‘lgan kognitiv va emotsional yo‘nalganligi. Qiziqishlar shaxsning bilim olish faolligini oshiradi.

• **Ideal (Идеал):** Shaxs intilayotgan, o‘zi uchun mukammallik namunasi deb bilgan obraz yoki konseptual model. Ideal xulq-atvorni strategik dasturlashtirishga xizmat qiladi.

• **E‘tiqod (Убеждение):** Yo‘nalganlikning eng yuqori shakli. E‘tiqod - bu shaxsning dunyoqarashi uning real xulq-atvori va amaliy faoliyati bilan to‘liq birlashgan holatidir. Inson e‘tiqodi uchun har qanday qiyinchiliklarni yengishga tayyor bo‘ladi.

G‘arb psixologiyasida, xususan, bixeviorizmida yo‘nalganlik muammosi asosan stimullarga nisbatan barqaror reaksiyalar tizimi sifatida qaralgan bo‘lsa, gumanistik psixologiyada (A.Maslou, K.Rojers) u shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirishga (*self-actualization*), ya‘ni o‘z ichki salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga bo‘lgan fundamental intilishi sifatida talqin etiladi.

Motivatsiya - bu inson faolligini yuzaga keltiruvchi, uning yo‘nalishini belgilovchi va barqarorligini ta‘minlovchi murakkab psixofiziologik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar majmuidir. Alohida olingan **motiv** esa muayyan ehtiyojni qondirish bilan bog‘liq holda faoliyatga undovchi ichki sub‘ektiv kuchdir.

A.N.Leontev faoliyat nazariyasida motiv tushunchasiga universal ta‘rif bergan: "*Motiv - bu obyektlashgan ehtiyojdir*". Ya‘ni, organizmdagi har qanday ehtiyoj (ochlik, xavfsizlik, muloqot) dastlab sub‘ektiv diskomfort ko‘rinishida bo‘ladi. Qachonki ushbu ehtiyoj tashqi dunyodagi aniq bir predmet bilan uchrashganda, u motivga aylanadi va maqsadli faoliyatni boshlaydi.

Shaxs xulq-atvori kamdan-kam hollarda bitta motiv tomonidan boshqariladi. Odatda, inson harakatlari zahirida dinamik ierarxiyaga ega bo‘lgan motivlar tizimi **polimotivatsiya** yotadi. Ushbu tizimda etakchi (ma‘no hosil qiluvchi) motivlar va

ikkinchi darajali (ragʻbatlantiruvchi) motivlar ajratiladi. Qadriyatlar (*values*) - bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxs tomonidan oʻzlashtirilgan, uning hayoti uchun eng muhim, muqaddas va voz kechib boʻlmas deb topilgan ijtimoiy-madaniy mezonlar, prinsiplar va ideallardir. Qadriyatlar tizimi shaxsning dunyoga boʻlgan munosabatlarini baholovchi global filtr vazifasini bajaradi.

M.Rokich qadriyatlarni ikki asosiy guruhga ajratadi:

1. **Terminal qadriyatlar:** Hayotning pirovard maqsadlari (masalan, baxt, erkinlik, ijodkorlik, oilaviy xotirjamlik).

2. **Instrumental qadriyatlar:** Ushbu maqsadlarga erishish vositalari, shaxsiy sifatlar (masalan, halollik, masʼuliyatlilik, ratsionalizm, bagʻrikenglik).

Motivlar koʻproq dynamic va situativ xarakterga ega boʻlib, ular joriy ehtiyojlar taʼsirida tezkor harakatni taʼminlaydi. Qadriyatlar esa shaxsning strategik, barqaror yadrosidir. Qadriyatlar motivlarni "süzgichdan" (filtrdan) otkazadi. Agar yuzaga kelgan yangi motiv shaxsning ichki qadriyatlar tizimiga mos kelsa, u maʼno hosil qiluvchi motivga aylanadi va uzoq muddatli faollikni taʼminlaydi. Agar motiv qadriyatga zid boʻlsa, ichki etika filtri uni bloklaydi va intrapersonall (shaxslararo) konflikt vujudga keladi. Shunday qilib, motivatsiya bu shaxs hayotiy energiyasining "taktik dvigateli" boʻlsa, qadriyatlar shu energiyaning qayerga va qanday sarflanishini belgilovchi "strategik kompas"dir. Shaxsning ichki motivatsion-qadriyatli arxitekturasi oʻzgarimas statik tuzilma emas. U hayot davomida bir qator ichki va tashqi omillar taʼsirida transformatsiyaga (oʻzgarishga) uchraydi.

Ekzogen (tashqi) omillar

1. **Makrosotsial inqirozlar va anomiya:** Jamiyatda iqtisodiy, siyosiy yoki mafkuraviy tizimlar almashganda E.Dyurkgeym iborasi bilan aytganda "anomiya" (normalarning yoʻqolishi) holati yuzaga keladi. Eski qadriyatlar oʻz kuchini yoqotadi, yangilari esa hali toʻliq shakllanmagan boʻladi. Bu shaxs darajasida qadriyatlar devalvatsiyasiga olib keladi.

2. **Mikrosotsial muhit (Referent guruh):** Inson uchun eng nufuzli boʻlgan ijtimoiy guruh (oila, professional hamjamiyat, doʻstlar) qadriyatlari shaxs motivatsiyasiga bevosita taʼsir koʻrsatadi.

3. Kasbiy faoliyat va korporativ madaniyat: Uzoq muddat muayyan kasbiy muhitda faoliyat yuritish shaxsning kasbiy deformatsiyasiga yoki kasbiy qadriyatlarning shaxsiy qadriyatlarga singib ketishiga (internalizatsiya) sabab bo'ladi.

Endogen (ichki) omillar

1. Normativ va nonormativ yosh inqirozlari: Shaxs rivojlanishining o'tish davrlari (o'smirlik inqirozi, 30 yosh inqirozi, hayot o'rtasi inqirozi) qadriyatlarni tubdan qayta ko'rib chiqish davri hisoblanadi. E.Erikson modeliga ko'ra, har bir inqiroz yakunida shaxs yangi psixosotsial sifat va motivatsiyaga ega bo'ladi.

2. Eksiztensial nevrozlar va ma'no yo'qolishi: V.Frankl ta'kidlaganidek, insonda "ma'noga intilish" (\$will\ to\ meaning\$) fundamental ehtiyojdir. Ushbu ehtiyoj qondrilmaganda eksiztensial vakuum yuzaga keladi va bu motivatsiyaning butunlay parokanda bo'lishiga olib keladi.

3. Kognitiv dissonans (L.Festinger): Shaxsning amaldagi xulq-atvori uning ichki qadriyatlariga zid kelganda yuzaga keladigan psixologik diskomfort. Dissonansni kamaytirish uchun inson yo o'z xulq-atvorini o'zgartiradi, yoki qadriyatlar tizimini ratsionalizatsiya orqali transformatsiya qiladi.

Shaxsning motivatsion-qadriyatli tizimini transformatsiya qilish jarayonida professional psixologning o'rni funksional jihatdan ko'p qirrali bo'lib, u quyidagi tizimli rollarda namoyon bo'ladi: Psixolog birinchi navbatda mijozning joriy motivatsion ierarxiasini va qadriyatlar profilini ilmiy metodikalar yordamida aniqlaydi. Bunda shunchaki ongli deklaratsiya qilinayotgan (mijoz o'zi o'ylayotgan) qadriyatlar emas, balki chuqur, anglanmagan, proektiv darajadagi motivlar va yashirin aksentuatsiyalar tashxis qilinadi. Psixolog real va ideal "Men" o'rtasidagi nomuvofiqlik (diskrepanqlik) darajasini o'lchaydi. K.Rojers gumanistik yondashuviga ko'ra, psixolog mijozga tayyor qadriyatlar yoki hayotiy maqsadlarni majburlab singdira olmaydi. Psixologning vazifasi — shunday psixologik xavfsiz, empatiyaga boy va so'zsiz qabul qilish muhitini yaratish kerakki, unda mijoz o'zining real ehtiyojlarini qo'rqmasdan anglay olsin. Psixolog transformatsiya jarayonini tezlashtiruvchi katalizator vazifasini o'taydi. Psixolog mijoz bilan

birgalikda uning kelajakdagi yangi hayotiy strategiyalari va yo‘nalganligini modellashtiradi. Bu jarayonda eski, destruktiv, regressiv motivlar (masalan, nevrotik nevrozlar, qaramliklar, nevrotik yutuq motivatsiyasi) korreksiyalanib, yangi, konstruktiv va proaktiv motivlar shakllantiriladi.

Motivatsion-qadriyatli tizimni transformatsiya qilish ma’lum bir ilmiy va amaliy qadamlarni talab qiluvchi tizimli jarayondir. Psixolog o‘z faoliyatida quyidagi bosqichli algoritmdan foydalanadi: Mijozning amaldagi hayotiy ko‘rsatmalari va motivlari tahlil qilinadi. Ko‘pincha mijozlar o‘zlarining emas, balki ota-onalari, jamiyat yoki OAV tomonidan singdirilgan "interyektlar" (begona qadriyatlar) asosida yashayotgan bo‘ladilar. Psixolog mijozga ushbu begona motivlarni ajratib olishga (dekodlash) yordam beradi. Mijoz o‘zining amaldagi qadriyatlari uning hayotini boshi berk ko‘chaga olib kelganini to‘liq anglashi kerak. Ichki inqirozning ongli ravishda chuqurlashishi yangi qadriyatlarni qidirish uchun dynamic energiya (motiv) beradi. Mijoz o‘zining fundamental qadriyatlarini qaytadan kashf etadi. "Men hayotdan nima kutayapman?" emas, balki "Hayot mendan nima kutayapti?" degan eksiztensial savol o‘rtaga tashlanadi. Yangi shakllangan qadriyat va motivlar real xulq-atvorda sinab ko‘riladi. Psixolog mijozga yangi odatlar, xulq-atvor uslublarini shakllantirishda ko‘maklashadi, kognitiv-bixevioral topshiriqlar beradi. Psixolog ushbu murakkab jarayonda turli psixologik maktablarning eng samarali texnikalarini integratsiya qilgan holda qo‘llaydi:

Psixologik Yo‘nalish	Amaliy metod va texnikalar	Transformatsiyadagi maqsadi
Logoterapiya (V.Frankl)	Sokratik muloqot, derefleksiya, ma’no diagnostikasi	Shaxsning eksiztensial vakuumdanda chiqishi va yangi hayotiy ma’nolarni kashf etishi.
Kognitiv-bixevioral Terapiya (CBT)	Avtomatik fikrlarni aniqlash, kognitiv qayta qurish (restrukturizatsiya), xulq-atvor eksperimentlari	Destruktiv, irratsional ishonch va motivlarni yo‘qotib, ratsional hayotiy strategiyalarni o‘rnatish.
Psixoanaliz va psixodinamik yondashuv	Erkin assotsiatsiyalar, tushlar tahlili, proektiv testlar (TAT, Rorshax)	Ong ostiga bostirilgan va ichki konfliktga sabab bo‘layotgan instinktiv

		motivlarni anglash darajasiga chiqarish.
Neyrolingvistik dasturlash (NLP)	Neyromantiqiy darajalar modeli (R.Dilts), yakorlash, refreyming	Shaxsning e'tiqod va qadriyat darajalaridagi lingvistik va kognitiv kodlarini tezkor transformatsiya qilish.
Eksiztensial-gumanistik terapiya	Mijozga yo'naltirilgan suhbat, emotsional aks ettirish, fenomenologik tahlil	Shaxsning o'z o'zligini boricha qabul qilishi va o'z-o'zini aktuallashtirish drayverini ishga tushirish.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida o'quvchi faqatgina bilim oluvchi ob'ekt emas, balki mustaqil shaxs sifatida qaraladi. Maktab yoshidagi bolalar, ayniqsa **o'smirlik davrida** (adolescence), qadriyatlar tizimining eng faol va inqirozli shakllanish bosqichini boshdan kechiradilar. Bu davrda ta'lim muassasasi psixologining tizimli aralashuvi (intervetsiyasi) hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ko'pincha maktab amaliyotida o'quvchilarning ta'lim olishga nisbatan motivatsiyasi pasayishi kuzatiladi. Psixolog o'quv motivatsiyasini ikki yirik guruhga ajratadi:

- **Tashqi motivatsiya (Ekstrinsik):** Baho olish, ota-ona tanbehidan qochish, mukofotga erishish yoki tengdoshlari o'rtasida maqtanchoqlik uchun o'qish. Bu motivatsiya barqaror emas va tashqi stimul yo'qolganda so'nadi.

- **Ichki motivatsiya (Intrinsik):** Bilim olishga bo'lgan kognitiv qiziqish, o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyoji, muammoning mohiyatini anglash istagi.

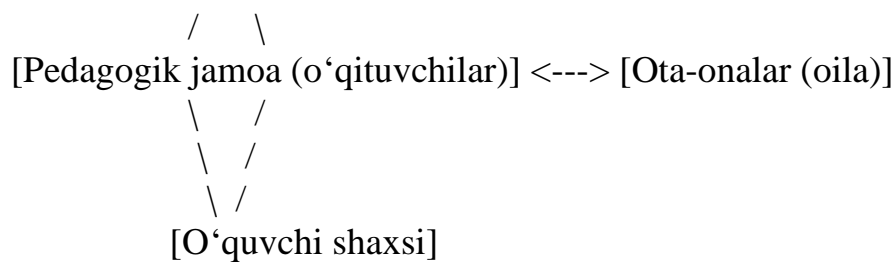
Ta'lim tashkiloti psixologining bosh maqsadi tashqi motivatsiyani ichki motivatsiya darajasiga o'tkazish, ya'ni o'qish faoliyatini o'quvchi uchun shaxsiy hayotiy qadriyat darajasiga ko'tarishdir.

Pedagogik jamoa va ota-onalar bilan kollaboratsiya

O'quvchi shaxsining motivatsion tizimini faqatgina psixolog xonasida o'tkaziladigan seanslar bilan o'zgartirib bo'lmaydi. Bu yerda maktab psixologining uch tomonlama kollaborativ (hamkorlik) modeli ishga tushishi lozim:

[Ta'lim tashkiloti psixologi]

/ \
/ \

1. Psixolog va o'qituvchilar: Psixolog pedagoglarga o'quvchilarning individual-tipologik xususiyatlari, xarakter aksentuatsiyalari va kognitiv uslublariga mos ravishda darsni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar beradi. Dars jarayonida o'quvchilarni stigmatizatsiya qilmaslik (salbiy yorliq yopishtirmaslik) va paternalistik (buyruqbozlik) yondashuvdan voz kechish choralari ko'riladi.

2. Psixolog va ota-onalar: Oila shaxs qadriyatlarini shakllanadigan dastlabki fundamental maskandir. Psixolog ota-onalarga farzandining yosh inqirozlari xususiyatlarini tushuntiradi, oiladagi giperopeka (haddan tashqari g'amxo'rlik) yoki gipopeka (nazoratsizlik) holatlarini korreksiyalash orqali bolada mustaqillik va shaxsiy avtonomiya qadriyatlarini rivojlantirishga ko'maklashadi.

Psixologik aralashuv va transformatsion dasturlarning muvaffaqiyatli yakunlanganligini aniqlash uchun psixolog ma'lum bir empirik va monitoring ko'rsatkichlariga tayanadi. Shaxs motivatsion-qadriyatli tizimining muvaffaqiyatli transformatsiyalanganligi quyidagi mezonlar orqali baholanadi:

Kognitiv mezon

- Mijoz o'zining haqiqiy ehtiyojlari, motivlari va qadriyatlarini to'liq anglaydi (refleksivlik darajasi oshadi).
- Irratsional, destruktiv ishonchlar va begona sotsial interyektlar miqdori keskin kamayadi.
- Shaxsning o'z-o'zini baholashi (*self-esteem*) adekvat va barqaror holatga keladi.

Emotsional-eksiztsensial mezon

- Mijozda hayot ma'nosi ko'rsatkichlarining yuqorilashi, eksiztsensial vakuum va tushkunlik hissining yo'qolishi.
- Kognitiv dissonans darajasining pasayishi va ichki emotsional xotirjamlikka, integratsiyalashgan uyg'unlikka erishish.

- Frustratsiya (omadsizlik) holatlariga nisbatan psixologik tolerantlik (bardoshlilik) va stressga chidamlilikning ortishi.

Xulq-atvorli (Bihevioral) mezon

- Shaxsning real xatti-harakatlari uning deklaratsiya qilayotgan (aytayotgan) qadriyatlariga to'liq mos keladi (so'z va amal birligi).

- Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasidan ustun kelishi.

- Shaxsning hayotiy qiyinchiliklarda mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, ya'ni ichki (internal) lokus nazoratining shakllanishi.

- Faoliyatning individual uslubi samarali shakllanib, shaxsiy va professional mahsuldorlikning ortishi.

Shaxs yo'nalganligi va motivatsion-qadriyatli tizimini transformatsiya qilish bu shaxsning ichki evolyutsiyasini ta'minlovchi murakkab, ko'p bosqichli va tizimli jarayondir. Insonning ichki motivlari va strategik qadriyatlari uning nafaqat shaxsiy baxtini, balki jamiyatdagi ijtimoiy-professional nufuzi va mahsuldorligini ham belgilab beradi. Ushbu jarayonda professional psixologning o'rni beqiyosdir. Zamonaviy ilmiy-psixologik metodlar (logoterapiya, CBT, NLP, gumanistik yondashuv) va tizimli bosqichli algoritmlarni qo'llash orqali psixolog mijozga o'zligini anglashga, destruktiv ko'rsatmalardan xalos bo'lishga va yangi, proaktiv hayotiy yo'nalganlikni shakllantirishga yordam beradi. Ta'lim muassasalaridan tortib yirik korporativ tizimlargacha psixologik xizmatning to'g'ri tashkil etilishi, shaxslarning ichki salohiyatini (o'z-o'zini aktuallashtirish) eng yuqori nuqtaga olib chiqishning fundamental kafolatidir.

7-MAVZU: SHAXS TEMPERAMENTINI ANIQLASH VA SHAXS RIVOJLANISHIDA TEMPERAMENT OMILINING TA'SIRI

Reja:

1. Faoliyatning individual uslubi shakllanishi.
2. Neyrodinamik xususiyatlar kompensatsiya mexanizmi.
3. Individual tipologik xususiyatlar integratsiyasi.

Diferensial psixologiya va shaxs psixologiyasining eng fundamental, fundamental bo'lishi bilan birga asrlar davomida o'z dolzarbligini yo'qotmay kelayotgan muammolaridan biri bu shaxsning individual-tipologik xususiyatlari va ularning genezisini tadqiq etishdir. Insonlar bir-birlaridan nafaqat dunyoqarashi, qadriyatlari, bilimlari yoki ijtimoiy mavqeyi bilan, balki tashqi ta'sirlarga javob berish tezligi, emotsional jo'shqinligi, psixik faollik darajasi va umumiy hayotiy energiyasi (dinamikasi) bilan ham tubdan farq qiladilar. Ruhiy faoliyatning ushbu dinamik tomonini belgilab beruvchi biologik yadro **temperament** fenomenidir.

Temperament shaxs shakllanishi va rivojlanishining asosi, uning biopsixik poydevoridir. Zamonaviy psixologiya va neyrofiziologiya fanlari kesishmasida temperamentni o'rganish shunchaki odamlarni to'rtta toifaga ajratish emas, balki markaziy asab tizimining oliy nerv faoliyati qonuniyatlarini, neyrodinamik muvozanatni va ularning ijtimoiy xulq-atvorda namoyon bo'lish mexanizmlarini chuqur tahlil qilishni anglatadi. Ushbu ilmiy matnda temperament tushunchasining evolyutsiyasi, uning zamonaviy tipologiyalari, aniqlash metodologiyasi hamda shaxs ijtimoiylashuvida o'ynaydigan determinantlik roli tizimli ravishda yoritiladi.

Temperament haqidagi dastlabki ilmiy qarashlar qadimgi dunyo tibbiyoti va naturfalsafasiga borib taqaladi. Antik davr shifokori Gippingat (mil. avv. V asr) inson organizmining umumiy holati va individual xususiyatlarini undagi to'rtta asosiy suyuqlikning nisbati *krasis* (yunoncha "aralashma") bilan bog'lagan. Keyinchalik, qadimgi Rim shifokori Klavdiy Galen (II asr) ushbu qarashlarni tizimlashtirib, lotincha "**temperamentum**" (to'g'ri nisbat, o'lchov, aralashma) tushunchasini fanga joriy etdi.

Gumoral nazariyaga ko'ra, to'rtta suyuqlikdan qaysi birining organizmda ustunlik qilishi insonning psixofizik qiyofasini belgilaydi:

- **Qon (lot. *sanguis*):** Ustun bo'lsa - sangvinik (faol, quvnoq, harakatchan).
- **Safro (yun. *chole*):** Ustun bo'lsa - xolerik (tezkor, jizzaki, ehtirosli).
- **Qora safro (yun. *melaina chole*):** Ustun bo'lsa - melanxolik (g'amgin, xavotirli, xushyor).

• **Shilimshiq/Balqam (yun. *phlegma*):** Ustun bo'lsa - flegmatik (vazmin, sekin, xotirjam).

Garchi ushbu nazariya biologik jihatdan sodda va ilmiy asosga ega bo'lmasada, u fanga kiritgan to'rtta klassik tipologiya bugungi kungacha o'z amaliy qiymatini saqlab qoldi.

XX asrning birinchi yarmida temperamentni insonning tana tuzilishi (anatomik konstitutsiyasi) bilan bog'lashga urinishlar yuzaga keldi. Nemis psixiatri Ernst Krehmer va amerikalik psixolog Uilyam Sheldon somatik xususiyatlar va ruhiy patologiyalar/temperament o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri korrelyatsiya mavjudligini ilgari surdilar.

• **E. Krehmer yondashuvi:** U insonlarni uchta tana turiga ajratgan: *piknik* (dumaloq, semizlikka moyil - siklotimik temperament, emotsional o'zgaruvchan), *astenik* (ariq, uzun bo'yli - shizotimik temperament, yopiq, o'ta sezgir yoki sovuqqon) va *atletik* (mushakdor, baquvvat - iksotimik temperament, xotirjam, rigid).

• **U. Sheldon yondashuvi:** Embriologik qatlamlarga tayanib, *endomorf* (visserotoniya - qulaylikni, muloqotni sevuvchi), *mezomorf* (somatotoniya - faollik, xavf-xatarga intilish, hukmronlik) va *ektomorf* (tserebrotoniya - yopiqlik, intellektual refleksiyaga moyillik) tiplarini ajratgan.

Konstitutsional nazariyalar temperamentning biologik determinantini tan olgani bilan ijobiy baholansa-da, ularning tana shakliga qarab shaxs psixikasini qat'iy patologizatsiya qilishi keyinchalik jiddiy tanqidga uchradi.

Temperamentni haqiqiy ilmiy va eksperimental asosga olib chiqqan olim rus fiziologi I.P.Pavlov bo'ldi. U oliy nerv faoliyati (ONF) va shartli reflekslarni o'rganish jarayonida bosh miya po'stlog'idagi asab jarayonlarining xususiyatlari temperamentning tub negizini tashkil etishini isbotladi.

Pavlov asab tizimining uchta asosiy xususiyatini ajratib ko'rsatdi:

1. **Asab jarayonlarining kuchi:** Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining tashqi kuchli stimullarga, uzoq muddatli yuklamalarga chidamlilik darajasi.

2. **Asab jarayonlarining muvozanati:** Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi jihatidan o'zaro tenglik yoki ustunlik nisbati.

3. **Asab jarayonlarining harakatchanligi:** Qo'zg'alish jarayonining tormozlanishga yoki aksincha, bir holatdan ikkinchisiga o'tish (chaqqonlik) tezligi.

Ushbu uchta xususiyatning o'zaro kombinatsiyasi asosida Pavlov oliy nerv faoliyatining to'rtta asosiy tipini va ularning klassik temperamentlar bilan mosligini aniqladi:

- **Kuchli, muvozanatlashgan, harakatchan tip** - Sangvinik ("Jonli" tip).

- **Kuchli, muvozanatlashmagan (qo'zg'alish tormozlanishdan ustun) tip** - Xolerik ("Tishovsiz", "Yugurik" tip).

- **Kuchli, muvozanatlashgan, inert (sust harakatchan) tip** - Flegmatik ("Tinch", "Sust" tip).

- **Zaif (ham qo'zg'alish, ham tormozlanish kuchsiz) tip** - Melanxolik ("Zaif" tip).

Zamonaviy differensial psixologiyada temperament sof fiziologik ko'rsatkichlardan tashqari, ma'lum bir psixologik o'lchovlar (ko'rsatkichlar) tizimi orqali xarakterlanadi. Bularga **sensitivlik** (sezgirlik bo'sag'asi), **reaktivlik** (beixtiyor reaksiya kuchi), **faollik** (maqsadga intilish energiyasi), **plastiklik/rigidlik** (muhitga moslashuvchanlik yoki turg'unlik) hamda **ekstraversiya/introversiya** kiradi.

Sangvinik tipidagi shaxslar yuqori reaktivlik va yuqori faollik muvozanatiga ega. Ularning diqqat markazi tez o'zgaradi, yangi muhitga va insonlarga juda oson moslashadilar (yuqori plastiklik).

- **Emotsional doirasi:** His-tuyg'ulari tez vujudga keladi va tashqi qiyofasida (mimika, pantomimika) yaqqol aks etadi, biroq ular chuqur bo'lmaydi, tez unutiladi.

- **Muloqot uslubi:** Kommunikativ, kirishuvchan, nutqi tez va ravon, mimikalarga boy.

- **Zaif tomoni:** Bir xillik (monotonlik) sharoitida tez zerikadi, faolligi pasayadi, ishlarni oxiriga yetkazmaslik va yuzakilikka moyillik mavjud.

Xoleriklarda qo'zg'alish jarayonlari tormozlanishdan ancha ustun bo'lganligi sababli, ularda reaktivlik faollikni bo'g'ib qo'yadi. Ular o'ta emotsional va affektiv holatlarga moyil.

- **Emotsional doirasi:** Keskin, jo'shqin va affektiv emotsiyalar bilan ajralib turadi. G'azab, quvonch yoki nafrat agressiv shaklda namoyon bo'lishi mumkin.

- **Muloqot uslubi:** To'g'ri so'z, keskin, buyruq berishga moyil, nizoli vaziyatlarni yuzaga keltirish darajasi yuqori.

- **Zaif tomoni:** O'zini jilovlay olmaslik, sabrsizlik, kayfiyatning keskin va asossiz o'zgarib turishi (tsiklotimiklik), emotsional kuyishga tez uchrash.

Flegmatiklarning bosh xususiyati past reaktivlik va yuqori faollikdir. Ularni hissiyotga berilishga majbur qilish qiyin, asab tizimi har qanday kuchli tashqi qo'zg'atuvchilarni ichki vazminlik bilan qabul qiladi.

- **Emotsional doirasi:** Barqaror, osoyishta, emotsiyalar tashqi tomondan deyarli ko'rinmaydi. Kamdan-kam hollarda jahli chiqadi, lekin g'azab bamisoli sekin yonadigan olov kabi uzoq davom etadi.

- **Muloqot uslubi:** Kamgap, muloqotda masofani saqlaydi, nutqi sekin, pauzalar bilan to'la, o'ylab gapiradi.

- **Zaif tomoni:** Yuqori rigidlik (yangi sharoitga juda qiyin moslashadi), stereotiplarga yopishib olish, tashabbussizlik va sustkashlik.

Melanxoliklar o'ta yuqori sensitivlikka (sezgirlikka) ega. Ularning ruhiy hissiyot bo'sag'asi juda past bo'lgani sababli, boshqalar uchun oddiy tuyulgan stimuly melanxolik uchun kuchli stressorga aylanishi mumkin.

- **Emotsional doirasi:** Hissiyotlari o'ta chuqur, turg'un va nozik. Tashqi tomondan ko'rinmasligi mumkin, lekin ichki kechinmalar ("ruhiy jarohatlar") yillar davomida saqlanadi.

- **Muloqot uslubi:** Introvertlangan, tortinchoq, begona muhitda o'zini yo'qotib qo'yadi, tanqidni o'ta og'ir qabul qiladi.

- **Zaif tomoni:** Xavotirlanish darajasining yuqoriligi (\$anxiety\$), o'ziga ishonchsizlik, depressiv holatlarga moyillik, qiyinchiliklar oldida tez taslim bo'lish.

Temperament shaxsning neyrodinamik asosi bo'lgani bois, uni diagnostika qilishda individual metodlar bilan birga ob'ektiv laboratoriya usullaridan ham foydalaniladi. Psixologiyada temperamentni o'rganish uch xil yondashuvda amalga oshiriladi. Ushbu metodlar bevosita asab tizimining Pavlov ko'rsatgan xususiyatlarini (kuch, muvozanat, harakatchanlik) o'lchashga qaratilgan:

- **Elektroensefalografiya (EEG):** Bosh miya po'stlog'ining bioelektrik faolligini, alfa va beta ritmlarning nisbatini o'rganish orqali qo'zg'alish dinamikasini aniqlash.

- **Sensor-motor reaksiyalar tezligini o'lchash (Xronometriya):** Oddiy va murakkab vizual-auditor stimullarga berilgan motor javob tezligi orqali asab tizimining harakatchanligini aniqlash.

- **Kteriyalar va asab chidamliligi testlari:** Monoton faoliyat davomida sensor bo'sag'alarning o'zgarish trayektoriyasini monitoring qilish.

Amaliy psixologiyada eng ommalashgan va ilmiy validligi isbotlangan so'rovnomalar tizimi:

1. **G.Ayzenkning EPQ (Eysenck Personality Questionnaire) so'rovnomasi:** Olim temperamentni ikki asosiy o'q **Ekstraversiya-Introversiya** va **Nevrotizm-Barqarorlik** ko'rsatkichlari asosida modellashtirgan. Ushbu ikki o'qning kesishishi to'rtta klassik temperamentni aniqlab beradi:

- *Ekstravert + Nevrotik* = Xolerik
- *Ekstravert + Barqaror* = Sangvinik
- *Introvert + Nevrotik* = Melanxolik
- *Introvert + Barqaror* = Flegmatik

2. **Y. Strelyau ustaxonasi (Strelau Temperament Inventory - STI):** Pavlov nazariyasiga tayangan holda asab tizimining uchta ko'rsatkichini (qo'zg'alish kuchi, tormozlanish kuchi, harakatchanlik) aniq o'lchaydigan professional so'rovnoma.

3. **V.M.Rusalovning Shaxs temperament xususiyatlari so'rovnomasi (STQ):** Temperamentni shaxs faoliyatining to'rtta doirasi (ergiklik, plastiklik, sur'at va emotsionallik) bo'yicha ham predmetik-amaliy, ham kommunikativ muloqot sohalarida alohida tahlil qiladi. Psixologiya fanida uzoq vaqt davomida

"*Temperament shaxs xislatlarini mutloq belgilaydimi yoki yo'qmi?*" degan bixevioristik va nativistik munozaralar davom etgan. Zamonaviy konseptual yondashuvga ko'ra, **temperament shaxsning o'zi emas, balki uning shakllanishi uchun dinamik zamin, uning rivojlanish uslubini belgilovchi omildir.** Shaxs ijtimoiylashuvi (\$socialization\$) davomida temperament xususiyatlari ijtimoiy muhit, tarbiya va faoliyat ta'sirida o'zgarib, xarakter tarkibiga singib ketadi. Temperament biologik xususiyat, xarakter esa ijtimoiy orttirilgan sifatlar tizimidir. Rivojlanish jarayonida xarakter temperamentni "jilovlaydi" va uning salbiy namoyon bo'lish shakllarini irodaviy harakat orqali qoplaydi (kompensatsiya qiladi).

Misol: Xolerik temperamentiga ega bo'lgan bola tabiati bo'yicha agressiv va sabrsiz bo'lishi mumkin. Biroq, maqsadli va tizimli tarbiya natijasida unda iroda, mas'uliyat va o'zini tuta bilish kabi xarakter xislatlari shakllantirilsa, uning asab tizimidagi kuchli qo'zg'alish energiyasi buzg'unchilikka emas, balki liderlik, yuqori maqsadlarga intilish va sport yutuqlariga yo'naltiriladi (sublimatsiya mexanizmi).

Melanxolik kompensatsiyasi: Zaif va o'ta sezgir asab tizimiga ega bo'lgan melanxolik xarakterdagi chuqur intellektual salohiyat, xushyorlik va mas'uliyat hissi evaziga o'zining xavotirlanish darajasini muvaffaqiyatli qoplaydi va fan yoki san'at sohasida yuksak natijalarga erishadi.

Temperamentning shaxs rivojlanishidagi eng katta ta'siri **faoliyatning individual uslubini** (*individual style of activity*) belgilab berishida ko'rinadi. FIU - bu insonning o'z biologik (neyrodinamik) xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, faoliyatda eng yuqori natijaga erishish uchun shakllantirgan o'ziga xos harakatlar, usullar va muloqot tizimidir. Eksperimental psixologiyada (E.A.Klimov, V.S.Merlin maktablari) isbotlanganki, turli temperament egalari bir xil mehnat yoki o'quv faoliyatida mutloq teng va yuqori natijalarga erishishlari mumkin, lekin bunga ular **turlicha uslublar** orqali erishadilar: Pedagogik psixologiya va amaliyotda o'quvchilarning temperament xususiyatlarini inobatga olish ta'lim samaradorligini oshirish va bolalar shaxsini individual rivojlantirishning bosh omilidir. Maktab

psixologi va pedagoglar jamoasi o'quv jarayonida differensial (tabaqalashtirilgan) yondashuvni tashkil etishlari shart.

Xolerik o'quvchilar bilan Intervetsiya

Xolerik bola sinfda doimiy harakatda bo'lishni istaydi, o'qituvchi nutqini bo'ladi, bahslashishga moyil. unga nisbatan **paternalistik (buyruqbozlik) va qo'pol** munosabat agressiyani yanada oshiradi.

Psixologik tavsiya: Uning mo'l energiyasini ijtimoiy foydali mehnatga sinf sardorligi, tashkiliy ishlar, sport musobaqalariga yo'naltirish lozim. Unga topshiriq berilganda qat'iy va qisqa muddatlar qo'yilishi, o'zini jilovlash mashqlari (relaksatsiya) o'rgatish foydalidir.

Sangvinik o'quvchilar bilan intervetsiya

Sangvinik bola hamma narsani tez o'zlashtiradi, lekin darsda bir xil topshiriq berilsa, tezda yonidagilar bilan gaplashishni va chalg'ishni boshlaydi.

Psixologik tavsiya: Sangvinik o'quvchidan doimiy ravishda yuqori sifatli natijani talab qilish, unga murakkabroq va ijodiy xarakterdagi muammoli topshiriqlarni berib borish kerak. Unda barqaror qiziqishlar va boshlagan ishini oxiriga yetkazish odatini (mas'uliyatni) shakllantirish zarur.

Flegmatik o'quvchilar bilan intervetsiya

Flegmatik o'quvchi doskaga chiqqanda o'qituvchining "Tezroq gapir!", "Nega jimsan?" degan bosimlaridan qo'rqib, butunlay javob bermasligi mumkin. U sekin o'ylaydi, lekin xatosiz va chuqur tahlil qiladi.*Psixologik tavsiya:* Flegmatik bolani shoshiltirish mutloq taqiqlanadi. Unga yangi mavzuni o'zlashtirish va savollarga javob tayyorlash uchun qo'shimcha vaqt berilishi lozim. Unga harakatchanlik va kognitiv moslashuvchanlikni oshiruvchi interaktiv va o'yinli metodikalarni qo'llash tavsiya etiladi.

Melanxolik o'quvchilar bilan intervetsiya

Melanxolik o'quvchi ozgina baland ovozda tanbehdandan yig'lab yuborishga, o'ziga yopishib olishga va maktabdan butunlay bezishga tayyor shaxsdir. uning asab tizimi uzoq muddatli aqliy yuklamalardan tez charchaydi (asteniya).

Psixologik tavsiya: Melanxolik o'quvchi bilan ishlashda faqat **ijtimoiy rag'batlantirish, maqtov va qo'llab-quvvatlash** metodidan foydalanish lozim. Uni butun sinf oldida tanqid qilish, unga salbiy yorliqlar yopishtirish (\$stigmatization\$) uning ruhiyatini parokanda qiladi. Dars davomida unga dam olish daqiqalarini yaratish, psixolog xonasida esa uning shaxsiy xavotirlanish darajasini pasaytirish bo'yicha individual korreksion mashg'ulotlar o'tkazish zarur.

Shaxs professional o'sishi va mehnat faoliyatida muvaffaqiyatga erishishi uchun uning temperamenti tanlayotgan kasbining **ob'ektiv talablariga (professiogrammasiga)** mos kelishi lozim. Kasbiy tanlovda temperament ko'rsatkichlarini hisobga olmaslik kelgusida professional deformatsiyaga, surunkali charchash sindromiga va mehnat unumdorligining pasayishiga olib keladi.

Kasbiy muhit va temperament muvozanati

1. Xoleriklar uchun mos kasbiy muhit: Yuqori energiya, doimiy o'zgarishlar, raqobat va tezkor qaror qabul qilish talab etiladigan sohalar. Masalan: *Inqiroz menejeri, reportyor, sotsiolog, aktyor, tadbirkor, sport murabbiyi*. Ular monoton konveyer ishlarida mutloq ishlay olmaydilar.

2. Sangviniklar uchun mos kasbiy muhit: Kommunikatsiya, odamlar bilan faol muloqot va tashkilotchilik doiralari ("Inson - Inson" tizimi). Masalan: *Jamoatchilik bilan aloqalar (PR) mutaxassisi, diplomat, o'qituvchi, HR-menejer, savdo eksperti, loyiha rahbari*.

3. Flegmatiklar uchun mos kasbiy muhit: Yuqori aniqlik, uzoq muddatli diqqat konsentratsiyasi, hissiyotlardan xoli mantiqiy tahlil talab etiladigan sohalar ("Inson - Belgi" yoki "Inson - Texnika" tizimi). Masalan: *Dasturchi, iqtisodchi, hisobchi, arxivchi, laboratoriya tadqiqotchisi, muhandis-konstruktor, zargar*.

4. Melanxoliklar uchun mos kasbiy muhit: Odamlar bilan shaxslararo muloqot kam bo'lgan, yuqori sezgirlik, empatiya va ijodkorlik talab qilinadigan sohalar ("Inson - Badiiy obraz" tizimi). Masalan: *Yozuvchi, rassom, ilmiy tahlilchi, psixolog-konsultant (individual), kompozitor, florist*. Ular dispetcherlik yoki tezkor qutqaruv xizmati kabi yuqori stressli kasblarda ishlasalar, asab tizimi chuqur patologik buzilishlarga uchrashi mumkin.

6-MAVZU: O'QUVCHILARNING SHAXS SIFATIDA RIVOJLANISHI HAMDA ULAR BILAN TA'LIM TASHKILOTIDA PSIXOLOGIK XIZMATNI TASHKIL ETISH.

Topshiriq 6.1. Rivojlanish inqirozi bilan ishlash: 8-sinf o'quvchisi Kamola so'nggi 2 oyda keskin o'zgardi: avval faol va quvnoq bo'lgan, endi yopiq, o'qishdan qiziqishi tushdi, ota-onasi bilan ziddiyat ko'paydi, tengdoshlari bilan munosabat ham yomonlashdi. O'qituvchilar "o'spirinlik inqirozi" deyishada to'xtatishadi.

Vazifa: Erikson psixosotsal rivojlanish bosqichlari va Vygotskiy "yaqin rivojlanish zonasi" kontsepsiyasi asosida Kamolaning holatini tahlil qiling. Bu faqat "o'spirinlik inqirozi"mi yoki boshqa omillar ham bormi? Qanday diagnostik ko'rsatkichlar buni farqlashga yordam beradi? Psixolog, o'qituvchi va ota-ona uchun koordinatsiyalashgan yordam rejasini tuzing.

Topshiriq 6.2. Shaxs rivojlanishini monitoring qilish: Ta'lim tashkilotida o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishini kuzatib boruvchi tizim yo'q. Har bir o'qituvchi o'z sinfida o'z usulida baholaydi, psixolog esa faqat "muammo chiqqanda" chaqiriladi.

Vazifa: Ta'lim tashkilotida o'quvchi shaxsining rivojlanishini sistematik monitoring qilish modelini ishlab chiqing. Model quyidagilarni o'z ichiga olsin: (a) monitoring o'lchanadigan ko'rsatkichlar ro'yxati (kamida 8 ta, har biri o'lchov usuli bilan), (b) kim, qachon va qanday ma'lumot yig'ishi (jadval), (c) ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish algoritmi, (d) bu tizimni joriy etishning 3 ta asosiy to'sig'i va ularni yengish usullari.

VI. TEST SAVOLLARI

№	Savol	A (to'g'ri)	B	C	D
1	Psixologiyada "shaxs" (personality) tushunchasining fundamental ijtimoiy-psixologik mohiyati nimada?	Ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllangan barqaror psixologik xususiyatlar tizimi	Insonning tug'ma anatomik-fiziologik va neyrodinamik xarakteristikalarini yig'indisi	Atrof-muhit ta'sirlariga nisbatan beriladigan oddiy shartsiz reflekslar majmui	Tashqi ta'sirlardan qat'i nazar, o'zgarish qoladigan biologik instinktlar
2	K.K.Platonovning shaxs dinamik funksional tuzilishi konsepsiyasida eng yuqori ierarxik iqlim (bino) qaysi?	Shaxsning yo'nalganligi, e'tiqodlari, dunyoqarashi va qadriyatlarini	Shaxsning ijtimoiy tajribasi, malaka, ko'nikma va bilimlari yig'indisi	Ruhiy jarayonlarning individual xususiyatlari (idrok, xotira, fikrlash)	Biopsixik xususiyatlar (temperament, jins va yoshga doir chizgilar)
3	Shaxs shakllanishi va rivojlanishidagi "ijtimoiylashuv" (socialization) jarayonining ikkiyoqlama xarakteri nimada namoyon bo'ladi?	Ijtimoiy tajribani o'zlashtirish (internalizatsiya) va uni faoliyatda qayta ishlab chiqarishda	Faqat jamiyat tomonidan belgilangan qat'iy normalarni so'zsiz qabul qilishda	Shaxsning o'z biologik ehtiyojlarini ijtimoiy taqiqlardan mutloq himoya qilishida	Tashqi muhit ta'sirini butunlay rad etib, faqat ichki salohiyatni rivojlantirishda
4	L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra, shaxs oliy ruhiy funksiyalarining rivojlanish mexanizmi qanday?	Interpsixik (odamlararo) munosabatlarning intrapsixik (ichki) holatga aylanishi (internalizatsiya)	Organizmda biologik yetilishi va irsiy dasturning o'z-o'zidan namoyon bo'lishi	Atrof-muhit bilan muvozanatga erishish uchun tashqi xulq-atvorni mexanik adaptatsiya qilish	Shaxsning individual instinktlari va ijtimoiy taqiqlar o'rtasidagi doimiy ziddiyat
5	Shaxs yo'nalganligining tarkibiy qismi hisoblangan "motiv" tushunchasining psixologik ta'rifi qaysi?	Ehtiyojni qondirishga qaratilgan, faoliyatni yuzaga keltiruvchi va yo'naltiruvchi ichki kuch	Tashqi muhitda mavjud bo'lgan, lekin shaxs tomonidan hali anglanmagan barcha ob'ektlar	Inson organizmidagi fiziologik muvozanatning vaqtinchalik buzilish holati	Shaxsning o'z xatti-harakatlarini ijtimoiy nazorat qilish qobiliyati
6	A.Maslou ehtiyojlar ierarxiyasida "metamotivatsiya" yoki eng yuqori darajadagi ehtiyoj qaysi?	Shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi (o'z-o'zini aktuallashtirish)	Jamiyatda yuqori mavqega ega bo'lish va boshqalar tomonidan tan olinish	Tashqi muhit xavf-xatarlaridan himoyalaniish va barqarorlikka erishish	Ijtimoiy guruhlariga mansublik va emotsional yaqinlikka bo'lgan ehtiyoj
7	Psixologiyada shaxsning "xarakteri" (character) uning "temperamenti"dan (temperament)	Ijtimoiy hayotda shakllanadi, tarbiya va yo'nalganlik bilan chambarchas bog'liq bo'ladi	Markaziy asab tizimining tug'ma va o'zgarish xususiyatlariga tayanadi	Ruhiy faoliyatning faqat dinamik va energetik tomonlarini ifodalaydi	Shaxs hayoti davomida hech qanday o'zgarishga uchramaydigan biologik asosdir

	qaysi jihati bilan tubdan farq qiladi?				
8	Shaxs "qobiliyatlari"ning (abilities) rivojlanishida "layoqat" (endowments) qanday rol o'ynaydi?	Qobiliyatlar rivojlanishi uchun tabiiy-biologik, anatomik-fiziologik zamin bo'lib xizmat qiladi	Maxsus pedagogik ta'sirlarsiz qobiliyatlarning o'z-o'zidan yuzaga chiqishini kafolatlaydi	Faqatgina intellektual qobiliyatlarni belgilab, ijodiy qobiliyatlarga ta'sir ko'rsatmaydi	Shaxs ijtimoiylashuvi natijasida vujudga keladigan mutloq ijtimoiy tuzilmadir
9	Shaxs faoliyatining "individual uslubi" (individual style of activity) deganda nima tushuniladi?	Shaxsning o'z biologik xususiyatlariga mos ravishda shakllantirgan samarali harakatlar tizimi	Jamiyat tomonidan barcha insonlar uchun majburiy qilib belgilangan standart ish uslubi	Shaxsning faqat muayyan emotsional holatlarda namoyon bo'ladigan tasodifiy xulq-atvori	Faoliyat jarayonida hech qanday qoidalarga bo'ysunmasdan, sub'ektiv harakat qilish
10	Z.Freyd psixanalitik nazariyasida "Super-Ego" (Super-Men) tuzilmasining asosiy funksiyasi nima?	Jamiyatning axloqiy normalari, taqiqlari va vijdon funksiyasini bajarish	"Id" (U) ning instinktiv ehtiyojlarini har qanday yo'l bilan darhol qondirish	Tashqi reallikni obyektiv baholash va organizmning xavfsizligini ta'minlash	Ong ostidagi bostirilgan komplekslarni ijodiy faoliyatga (sublimatsiya) yo'naltirish
11	Gumanistik psixologiyada (K.Rojers) shaxs rivojlanishining bosh harakatlantiruvchi kuchi nima?	Shaxsning o'z konstitutsional imkoniyatlarini to'liq rivojlantirishga bo'lgan ichki intilishi	Ong osti inkor etilgan intilishlar va ijtimoiy taqiqlar o'rtasidagi murosasiz kurash	Tashqi muhitdan keladigan moddiy va ma'naviy rag'batlarni strategik jamlash	Shaxs kognitiv tuzilmalarining tashqi stimullarga nisbatan qayta moslashishi
12	J.Piaje kognitiv nazariyasida shaxs intellektual rivojlanishining "akkomodatsiya" mexanizmi qanday kechadi?	Yangi ma'lumotlarni qabul qilish uchun mavjud kognitiv sxemalarni tubdan o'zgartirish	Yangi tajribani hech qanday o'zgarishsiz eski kognitiv sxemalarga moslashtirish	Atrof-muhitdagi ob'ektlarni faqat sensor darajada his qilish va idrok etish	Tashqi stimullarni mutloq rad etgan holda ichki tasavvurlarga tayanish
13	A.N.Leontevning faoliyat yondashuvida shaxs rivojlanishining asosiy mexanizmi qanday ta'riflanadi?	Shaxs faoliyat ierarxiyasining o'zgarishi va motivlarning maqsadga ko'chishi ("motiv-maqsad")	Ong osti jarayonlarining tush ko'rish va nevrozlar orqali ramziy namoyon bo'lishi	Tashqi muhit stimullariga nisbatan reaksiyalarni shartli reflekslar orqali mustahkamlash	Shaxsning o'z-o'zini anglash darajasini faqatgina introspeksiya (ichki kuzatish) orqali oshirishi
14	Ta'lim tashkilotida o'quvchilar bilan olib boriladigan psixologik xizmatning "psixoprofilaktika"	O'quvchi shaxsining intellektual va emotsional rivojlanishidagi	Rivojlanishda jiddiy muammolari bo'lgan o'quvchilarni chuqur klinik-	O'quvchilar o'rtasidagi huquqbuzarlik holatlarini jinoiy jazolash	Maktab ma'muriyatining boshqaruv qarorlarini huquqiy jihatdan ekspertiza qilish

	yo'nalishi maqsadi nima?	og'ishlarning oldini olish	diagnostika qilish	organlariga yetkazish	
15	Shaxsning "o'z-o'zini anglashi" (Self-concept) tarkibidagi "Refleksiv Men" komponenti nimani ifodalaydi?	Shaxsning tashqi tomondan, ya'ni boshqa insonlar nigohida qanday ko'rinishini baholashi	Insonning kelajakda qanday mukammal shaxs bo'lishni orzu qilishi haqidagi tasavvuri	Shaxsning o'z ichki ruhiy jarayonlari va xatti-harakatlarini tahlil qilmasdan qabul qilishi	Organizmning biologik va fiziologik ehtiyojlarini instinktiv darajada his etishi
16	O'quvchining shaxs sifatida shakllanishida "Etakchi faoliyat" (Leading activity) tushunchasi nimani anglatadi?	Muayyan yosh davrida shaxsning ruhiy o'zgarishlarini belgilovchi va yetakchi bo'lgan faoliyat	O'quvchining maktab darslaridan tashqari faqatgina sport to'garaklarida qatnashishi	Ota-onalar tomonidan farzandiga majburlab yuklatilgan har qanday mehnat turi	Shaxsning o'z tengdoshlari o'rtasida yetakchilik (liderlik) mavqeiga erishish harakati
17	Shaxs yo'nalganligidagi "qadriyat" (values) tushunchasining o'ziga xosligi nimada?	Shaxs uchun eng muhim, hayotiy ma'noga ega bo'lgan moddiy va ma'naviy mezonlar tizimi	Inson organizmining vaqtinchalik yuzaga keladigan biologik ehtiyojlari majmui	Tashqi iqtisodiy sharoitlar ta'sirida har kuni o'zgarib turadigan qiziqishlar	Shaxsning o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni butunlay rad etish holati
18	E.Eriksonning shaxs rivojlanishining epigenetik nazariyasida "identifikatsiya va rollar chalkashligi" inqirozi qaysi yosh davriga to'g'ri keladi?	O'smirlik va ilk yoshlik davridagi shaxsiy va ijtimoiy o'zlikni anglash inqirozi	Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatiga moslashish davri	Ilk bolalik davridagi mustaqillik va uyat hissi o'rtasidagi ziddiyat holati	Keksalik yoshidagi hayot yo'lini sarhisob qilish va emotsional tushkunlik davri
19	Ta'lim tashkilotida psixologik xizmat ko'rsatishda "Psixologik korreksiya" (Psychological correction) jarayoni nima?	Sog'lom o'quvchilar xulq-atvori va ruhiyatidagi vaqtinchalik kamchiliklarni tovarishlash/to'g'rilash	Ruhiy xastalikka chalingan o'quvchilarni maxsus dori-darmonlar yordamida davolash	O'quvchilarning bilim darajasini baholash uchun faqatgina imtihonlar tashkil etish	O'quvchini maktab qoidalariga bo'ysunmagani uchun ta'lim muassasasidan chetlashtirish
20	Shaxs "Lokus nazorati" (Locus of control) tushunchasi Dj.Rotter nazariyasida qanday ta'riflanadi?	Shaxsning o'z muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklari sababini tashqi yoki ichki omillarga bog'lashi	Tashqi muhit ob'ektlarini fazoviy jihatdan vizual idrok etish qobiliyati	Shaxsning o'z emotsiyalarini jamoat joylarida qat'iy jilovlay olish darajasi	Ta'lim muassasasida psixolog tomonidan o'quvchilar ustidan o'rnatilgan nazorat
21	Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar nisbati haqidagi "Konvergensiya	Shaxs rivojlanishi biologik (irsiyat) va ijtimoiy (muhit) omillarning o'zaro qo'shilishi natijasidir	Shaxs faqatgina irsiy omillar ta'sirida rivojlanadi, muhit hech	Rivojlanish faqatgina tashqi muhit stimullari va tarbiyaning mexanik mahsulidir	Shaxs o'z-o'zini rivojlantirishga qodir emas, hamma narsa tasodiflarga bog'liq

	nazariyasi" (V.Stern) mohiyati nima?		qanday rol o'ynamaydi		
22	O'quvchi shaxsini o'rganishda qo'llaniladigan "Proektiv metodikalar"ning (Projective techniques) bosh afzalligi nima?	Shaxsning anglanmagan ichki kechinmalari, qo'ruqlari va motivlarini tashqi proeksiya orqali aniqlash	O'quvchining xotira hajmi va intellekt ko'effitsientini (IQ) aniq raqamlarda o'lchash	Shaxsning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarini tibbiy standartlar bilan solishtirish	O'quvchining darslarga qatnashish davomati va o'zlashtirish reytingini hisoblash
23	G.Ollport shaxs jizg'alari (trait) nazariyasida "kardinal jizg'alar" (cardinal traits) qanday xarakterlanadi?	Shaxsning butun hayoti va xulq-atvorini butunlay qamrab oluvchi, yaqqol ustun bo'lgan xususiyat	Muayyan vaziyatlardagi na tasodifiy namoyon bo'ladigan ikkinchi darajali xulq-atvor shakli	Shaxsning faqatgina biologik ehtiyojlarini ifodalovchi tug'ma instinktlar majmui	Har bir insonda teng miqdorda mavjud bo'lgan markaziy asab tizimi xususiyati
24	Ta'lim tashkilotida o'tkaziladigan "Psixologik konsilium" (Psychological council) qanday shakldagi faoliyat?	Pedagog, psixolog va ma'muriyat ishtirokida o'quvchi shaxsiy muammolarini ko'rib chiquvchi kollegial organ	Faqatgina psixologning o'quvchi bilan yakkama-yakka o'tkazadigan sirli suhbat	Maktab o'quvchilarining ota-onalari uchun tashkil etiladigan umumiy yig'ilish	Davlat inspeksiyasi tomonidan psixolog hujjatlarini tekshirish jarayoni
25	Shaxs shakllanishida "Ijtimoiy adaptatsiya" (Social adaptation) bosqichining maqsadi nima?	Shaxsning yangi ijtimoiy muhit normalari va qoidalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishi	Atrof-muhitni o'z ehtiyojlariga mos ravishda agressiv tarzda qayta o'zgartirish	Ijtimoiy aloqalardan butunlay voz kechib, shaxsiy izolyatsiyaga kirishish	Faqatgina yaqin qarindoshlar doirasida muloqot qilish bilan cheklanish
26	A.Adler shaxs nazariyasida "Kompensatsiya" (Compensation) mexanizmi qanday tavsiflanadi?	Shaxsning o'z jismoniy yoki psixologik kamchiliklarini boshqa sohadagi yutuqlar bilan qoplashi	Muammolarda n qochish maqsadida shaxs rivojlanishining quyi bosqichlariga qaytishi	Ong ostidagi taqiqlangan energiyani ijtimoiy foydali mehnatga yo'naltirishi	O'z xatolarida har doim atrofga tayanib, boshqalarni aybdor deb hisoblashi
27	K.G.Yung shaxs tuzilmasida "Kollektiv ong osti" (Collective unconscious) deganda nimani tushunadi?	Insoniyat o'tmishidan meros bo'lib qolgan umuminsoniy tajriba va arxetiplar qatlami	Shaxsning faqat shaxsiy hayoti davomida bostirilgan qo'ruqlari va xotiralari	Ong darajasida har kuni nazorat qilinadigan mantiqiy fikrlar va tushunchalar	Ta'lim muassasasida o'quvchilar guruhi tomonidan shakllantiriladigan ommaviy fikr
28	B.F.Skinner operant shartlanish nazariyasida shaxs xulq-atvorini o'zgartirish uchun nimaga tayanadi?	Xulq-atvordan keyin keladigan ijobiy yoki salbiy rag'batlantirishlar (reinforcement) tizimiga	Shaxsning ichki ruhiy kechinmalari va his-tuyg'ularini chuqur tahlil qilishga	Ong ostidagi konfliktlarni gipnotik seanslar yordamida yuzaga chiqarishga	Shaxs kognitiv xaritalarining o'z-o'zidan qayta shakllanish jarayoniga

VII. FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2023-y.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 7 fevralda "Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida"gi PQ-1475-sonli Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 28 maydagi «Malakali pedagog kadrlar tayyorlash hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta'minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida»gi 1761-son Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-son Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-yanvarda "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida" PF-158-son Farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyulda "Ma'muriy islohatlar doirasida oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-200-son Qaror.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-190-son Farmoni.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-316-son Qarori.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 26 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
14. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda "Professional ta'lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va

malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 106-son Qarori.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrda "Professional ta'limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 648-sonQ.

Asosiy adabiyotlar:

16. E.G'.G'oziyev Shaxs psixologiyasi O'ZMU: - Toshkent 2001 y. 134 b.
17. Тесты деловые игры, тренинги (в управлении персоналом); В.П.Пугачев. Москва; Издательство «Аспект Пресс» 2002.
18. E.G'.G'oziyev «Psixologiya» Toshkent, 1994 y.
19. Н.В.Гришина Психология конфликта. Спб. 2003
20. Р.И.Мокшанов. Психология переговоров. М., 2002
21. E.N.Sattorov, X.Alimov Boshqaruv muloqoti. Toshkent, Akademiya, 2003
22. Sh.T.Halilova Inson – buyuk mo'jiza. O'MKXTTKMO va UQTI T: 2014.
23. Т.П.Галкина Социология управления: От группы к команде. М., 2003.
24. Z.Ibodullayev "Tibbiyot psixologiyasi" 2021.
25. Р.Л. Кричевский Если Вы руководитель. М., 1998.
26. В.Н.Машков Психология управления Спб., 2000.

Internet saytlari:

27. www.library.com
28. www.expert.psychology.ru
29. www.referat.ru
30. www.ziyonet.uz
31. www.psycho.all.ru
32. www.psy.piter.com
33. www.psychology.net.ru

Shars Ijtimoiylashtiruv Jarayoni va Oz-O'zini Anglash Masalalari

Zamonaviy amaliyotlar o'zaro munosabatlari, o'zini mulohaza qilish va o'z-o'zini mulohaza qilish masalalari ijtimoiylashtiruv jarayonlarida o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash jarayonlarida o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash jarayonlarida o'z-o'zini angash.

Asosiy tushunchalar: Ijtimoiylashtiruv, o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash.

1

Maqsad va Kirish

Maqsad: Ijtimoiylashtiruv jarayonini o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash.

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

2

"Shars" Ijtimoiylashtiruv va Ijtimoiylashtiruv Nazariyalari

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

3

O'zbek Pedagogikasida Shars Ijtimoiylashtiruv

Asosiy tushunchalar: Ijtimoiylashtiruv, o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash.

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

Xalqaro "Arbiya" Tizimlari: Ilg'or Tajribalar

Asosiy tushunchalar: Ijtimoiylashtiruv, o'z-o'zini angash, o'z-o'zini angash.

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

7

Erikson va Vigotskiy: Ijtimoiylashtiruv Bosqichlari

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

Ijtimoiylashtiruv: Ta'rif, Bosqichlari va Nazariyalari

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

8

"Arbiya": Ta'riflar va Asosiy Yondashuvlar

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

Ijtimoiylashtiruv Bosqichlari: Batafsil "ahil"

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

9

Ijtimoiylashtiruvga Ta'sir Etuvchi Ijtimoiylashtiruv va "ashq" Omilari

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

Ijtimoiylashtiruvning Dolzarb Muammolari: Raqamlashtirish va Kiberbulling

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

13

Mas'uliyat Ijtimoiylashtiruv Piramidasi dan Banduraning Nazariyasigacha

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

Ijtimoiy Tengsizlik, Deviant Xulq va Oilaviy Zo'ravonlik

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

14

Zamonaviy Pedagogik Yondashuvlar

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

O'zbekistonda Dolzarb Muammolar

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

15

Raqamli Muammolarga Kreativ Yechimlar

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

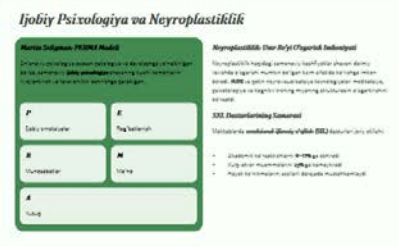

13

Ijtimoiy Psixologiya va Neuroplastiklik

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

14

O'smirlilik Davri: Eng Nozik Bosqich

Umumiy Olingan Yutuqlar:

- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash
- o'z-o'zini angash jarayonini o'z-o'zini angash

15

IX. GLOSSARY

1. Biosotsial determinatsiya - Shaxs shakllanishi va rivojlanishining biologik (genotipik, neorofizilogik) va ijtimoiy (madaniy-tarixiy, mikro va makromuhit) omillarning o'zaro dialektik aloqadorlikda, bir-birini taqozo etgan holda shaxs xususiyatlarini belgilash qonuniyati.

2. Geteroxronlik qonuniyati - Shaxsning psixik funksiyalari, xususiyatlari va tizimlarining vaqt nuqtayi nazaridan bir tekisda rivojlanmasligi; ya'ni turli shaxsiy sifatlar va intellektual ko'rsatkichlarning ontogenezdagi turli sensitiv davrlarda turlicha tezlikda shakllanishi va cho'qqiga (akme) erishishi.

3. Interiorizatsiya - L.S. Vigotskiy konsepsiyasiga ko'ra, tashqi ijtimoiy faoliyat shakllarining, muloqot va madaniy belgilarning ichki psixik reja (ong va subyektiv tajriba) tarkibiy qismiga aylanishi orqali shaxs shakllanishining oliy mexanizmi.

4. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati - Muayyan yosh davridagi o'quvchi (shaxs) va uni o'rab turgan ijtimoiy borliq (muhit) o'rtasidagi takrorlanmas, o'ziga xos va mutlaqo individual munosabatlar tizimi bo'lib, u mazkur bosqichdagi barcha psixik yangilanishlarning manbayi hisoblanadi.

5. Locus of Control (Nazorat lokusi) - Shaxsning o'z hayotidagi yutuq va mag'lubiyatlar, sodir bo'layotgan voqealar sababini tashqi omillarga (eksternal lokus) yoki o'zining ichki intilish va qobiliyatlariga (internal lokus) nisbat berish (atributsiya qilish) xususiyati.

6. Kongruentlik - K. Rodjersning gumanistik nazariyasiga ko'ra, shaxsning real "Men"i (o'zi haqidagi haqiqiy tasavvuri), ideal "Men"i (kim bo'lishni istashi) va uning bevosita kechinmalari (subyektiv tajribasi) o'rtasidagi to'liq muvofiqlik, uyg'unlik va ichki ziddiyatlarning mavjud emasligi.

7. Kognitiv dissonans - L. Festinger nazariyasiga ko'ra, shaxsning ongida ikki yoki undan ortiq bir-biriga zid bo'lgan g'oyalar, qadriyatlar, bilimlar yoki e'tiqodlar to'qnash kelganda yuzaga keladigan va shaxsni ushbu ziddiyatni bartaraf etishga (muvozanatlashga) undaydigan ichki psixologik diskomfort (noqulaylik) holati.

8. Maqsadning motivga ko'chishi - A.N. Leontyevning faoliyat yondashuvida: dastlab ma'lum bir maqsadga erishish uchun vosita bo'lgan harakatning, vaqt o'tishi bilan shaxs uchun mustaqil ahamiyat kasb etib, uning ichki ehtiyojini qondiruvchi mustaqil motivga (harakatlantiruvchi kuchga) aylanish mexanizmi.

9. Xarakter aksentuatsiyasi - K. Leongard va A. Lichko konsepsiyalariga ko'ra, shaxs xarakteridagi ayrim xususiyatlarning (masalan, gipertimlik, shizoidlik) me'yor chegarasida haddan tashqari bo'rtib chiqishi va kuchayishi natijasida shaxsning muayyan psixogen ta'sirlarga nisbatan zaif (nozik) bo'lib qolishi.

10. Individual faoliyat uslubi - Shaxsning individual-tipologik (asab tizimi xususiyatlari, temperament) xususiyatlarining muayyan faoliyat (o'qish, mehnat) talablariga moslashishi natijasida shakllanadigan va eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydigan subyektiv harakatlar, usullar va strategiyalar tizimi.

11. Sotsiogenez - Shaxsning kelib chiqishi va rivojlanish jarayoni bo'lib, unda inson xulq-atvorining oliy psixik funksiyalari, qadriyatlari va ijtimoiy rollari tarixiy-madaniy muhit hamda ijtimoiy muloqot ta'sirida genezisga uchrashi tushuniladi.

12. Psixologik subyektivizm (Interpretatsiya) - Tashqi muhit ta'sirlari va obyektiv voqelikning shaxs "ichki filtrlari" (oldingi tajribasi, ehtiyojlari, ustanovkalari va hissiyotlari) orqali qayta ishlanishi va subyektiv tarzda idrok etilishi (S.L. Rubinshteynning "tashqi ta'sirlar ichki sharoitlar orqali ta'sir etadi" qonuniyati).

13. Sotsial-psixologik dezadaptatsiya - Shaxsning o'zgaruvchan ijtimoiy muhit (masalan, yangi ta'lim tashkiloti) talablari va shaxsiy ehtiyojlari o'rtasidagi nomutanosiblik oqibatida xulq-atvor koordinatsiyasining buzilishi, emotsional diskomfort va ijtimoiy aloqalarning inqirozga uchrashi.

14. Refleksiv monitoring - Shaxsning (yoki ta'limiy kontekstda o'quvchining) o'z intellektual harakatlari, emotsional holati va xulq-atvor strategiyalarini ongli ravishda kuzatishi, tahlil qilishi va ichki mezonlar asosida qayta korreksiya qilish (boshqarish) qobiliyati.

15. Sublimatsiya - Psixoanalitik yondashuvda (Z. Freyd): shaxsning ijtimoiy jihatdan qabul qilinishi qiyin bo'lgan yoki taqiqlangan ichki intilish va drayvlarini (masalan, agressiya) ijtimoiy foydali, kreativ va madaniy jihatdan ma'qullanadigan faoliyat turlariga (sport, san'at, ilm-fan) yo'naltirishi.

16. Invariantlik (Shaxs barqarorligi) - Tashqi vaziyatlar, vaqt va sharoitlar o'zgarishiga qaramasdan, shaxs yadrosini tashkil etuvchi asosiy qadriyatlar, yo'nalganlik va xarakter xususiyatlarining saqlanib qolishi hamda shaxsning o'zligini (identifikatsiyasini) yo'qotmaslik xususiyati.

17. Kompensator mexanizmlar - Shaxsning biron bir sohadagi nuqsoni, yetishmovchiligi yoki muvaffaqiyatsizligini (masalan, jismoniy zaiflikni) boshqa bir sohadagi (masalan, intellektual faoliyatdagi) yuqori yutuqlar yoki o'ta faollik hisobiga qoplashga qaratilgan adaptiv psixik jarayonlar tizimi.

18. Yo'nalganlik (Metodologik kategoriya) - Shaxs strukturasi yetaqchi va harakatlantiruvchi komponenti bo'lib, uning tizimini tashkil etuvchi barqaror motivlar, ehtiyojlar, qadriyatli mo'ljallar va dunyoqarashning ma'lum bir maqsadlarga (gumanistik, professional, egotsentrik) qaratilganligi.